

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

ВРШАЦ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ I део: од раног средњег века до краја 14. столећа*

Апстракт: Околина Вршца била је насељена још од праисторије, а трагови насеља раног средњег века откривени су на више археолошких локалитета на ширем градском подручју. Најранији сачувани писани помен Вршца, под његовим мађарским именом *Er(d)somlyó*, потиче из 1227. године, када је калочки надбискуп мењао овај свој посед са краљем Андријом II за град Пожегу у Славонији. Први сачувани податак о краљевској тврђави у Вршцу потиче из 1323. године. О развоју насеља *Érsomlyó* испод истоимене тврђаве има мало података. Доминикански манастир постојао је у Вршцу од прве половине 13. века, као трговиште насеље се помиње 1330. године, а као паројихско место 1334. године. Значај вршачке тврђаве порастао је од краја 14. века, са првим продорима Османлија у Подунавље.

Кључне речи: Вршца, *Ér(d)somlyó*, Банат, средњи век, Угарска, тврђава, трг, доминиканци.

„Када се путник из било ког правца банатске равнице приближава Вршцу, из даљине га поздравља вршачки брег крунисан рушевином куле. Нехотице се путнику намеће питање: какав је то био замак и ко га је сазидао?” Овим речима започео је своју расправу о

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Привредни, друштвени и културни развој српских земаља средњег века* (Ев. бр. 147030).

вршачкој тврђави дугогодишњи кустос вршачког музеја и вредни проучавалац средњовековне прошлости Баната и банатских насеља Феликс Милекер.¹ Заиста, питање настанка Вршца и његовог утврђења, као и средњовековна историја овог јужнобанатског града одавно је интригирала истраживаче, будући да су остаци града, са добро очуваном донжон кулом на Вршачком брегу, јасно указивали на његово средњовековно порекло, док писаних извора о Вршцу практично није било. Притом треба имати у виду да се за средњовековну историју Угарске сачувало сразмерно више извора него што је то, на пример, случај са простором српских земаља у средњем веку, па је непостојање вести о Вршцу било тим чудније. Мађарски, немачки и српски историчари су стога током 19. и 20. века покушавали, најчешће погрешно, да податке о појединим насељима сличног имена вежу за Вршац, о чему ће у наставку још бити речи.²

Разрешење загонетке везане за средњовековну прошлост Вршца било је могуће захваљујући објављивању података дефтера Темишварског санџака из 1579/80. године, у коме је убележена „*варош Шемлик, друго име Вршац*“.³ Тако је постало јасно да је град *Ér(d)somlyó*, иначе добро познат из средњовековних извора,⁴ идентичан са Вршцем. Ер(д)шомљо је у старијој мађарској историографији лоциран код места Варадије, које се налази источно од Вршца,

¹ F. Milleker, *Das Wrschatzer Bergschloss. Historisch – Archaeologische Skizze*, Wrschatz 1934, 3; Ф. Милекер, *Вршачка кула. Историјско–археолошка скица*, превео А. Бобик, у: *Вршац у старини*, Милекерове свеске 2, Вршац 2009², 39 (прво издање на српском: С. Милекер, *Вршачки град, историјско–археолошка скица*, превод са немачког М. Јовановић, Вршац 1934, 1).

² Уп. С. Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршца I*, Панчево 1886, 28-38, где су резимирана и дотадашња настојања да се реконструише средњовековна прошлост Вршца; исти, *Кратка историја Вршца*, превод М. Јовановић, Вршац 1935 (= *Вршац у старини*, 186-188); Д. Поповић, *Срби у Банату до краја 18. века, Историја насеља и становништва*, Београд 1955, 102.

³ „*Varoş-i Şemlik, nam-i diğەر Vırşaç*“: Т. Halasi-Kun, *Unidentified Medieval Settlements in Southeastern Hungary: Alba Ecclesia, Castrum Ér-Somlyó, Castrum Somlyó, and Maxond*, Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh, ed. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, 298-299.

⁴ Највећи број средњовековних докумената који садрже податке о Вршцу објављен је у трећем тому код нас тешко доступне *Историје Краишовске жупаније Фриђеша Пештија*, такође врло значајног истраживача средњовековне банатске прошлости: F. Pesty, *Krassó vármegye történeté I-IV*, Budapest 1882-1884.

у Румунији.⁵ На брду Килија код Варадије заиста постоји археолошки локалитет, где су откривени остаци праисторијског насеља, римског утврђења, и једне цркве или манастира.⁶

И мађарско и српско име Вршца потичу од брега на чијем је врху сазидан град. Поред Вршачког брега, мађарски назив Somlyó имало је и брдо на коме је настао средњовековни град Mezősomlyó. Брдо се сада зове Sumiga, и налази се код насеља Велики и Мали Шемљуг (Şemlakul Mare и Şemlakul Mic) јужно од Гатаје у румунском делу Баната.⁷ У изворима се некада и Мезошомљо и Ершомљо називају једноставно Шомљо, што је истраживачима стварало потешкоће и доводило до тога да подаци који се односе на један од ових градова буду у литератури погрешно приписани оном другом.⁸ Како се из наведеног турског пописа види, мађарско и српско име Вршца били су паралелно у употреби до краја 16. века.

Белешку из дефтера Темишварског санцака која омогућава идентификацију Вршца са градом Ершомљо објавио је 1976. године у Мађарској османиста Тибор Халаши Кун, али је код нас још шест година пре њега Олга Зиројевић саопштила да се у османским дефтерима Семлик (Шемљуг) јавља као друго име Вршца, најављујући

⁵ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, Budapest 1894, 95; B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár 1915, 51-52; уп. *Történelmi atlasz*, Budapest 1961, 12-13. Оваква убикација Ершомља може се наћи и у најновијим радовима објављеним у Србији: А. Медаковић, *Банатски српски устанак владике Теодора 1594. године*, Гласник музеја Баната (=ГМБ) 13/14 (2009) 112.

⁶ <http://www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detail.asp?k=1533>. На основу пронађених фрагмената керамике, црква се датује у 11-12. век, а помиње се и у изворима из 18. века. У 19. веку на том месту сазидана је капела племићке породице Бајић од Варадије: D. Ţeicu, *Die Ekklesiastische Geografie des Mittelalterlichen Banats*, Bucureşti 2007, 145-146.

⁷ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 97; B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 52-55; G. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza (=Történelmi földrajz) III*, Budapest 1987, 493-494; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457 (=Archontológia) I*, Budapest 1996, 342.

⁸ Тако се помени Шомља као седишта жупаније у другој половини 13. и почетком 14. века изгледа односе на Мезошомљо, а не на Ершомљо. Уп. G. Györffy, *Történelmi földrajz III*, 493-494; P. Engel, *Archontológia I*, 174, 342; D. Ţeicu, *Mountainous Banat in the Middle Ages*, Cluj-Napoca 2002, 184-185.

и посебан рад о овом питању.⁹ Рад Халаши Куна наишао је на одговарајући пријем у историографији Мађарске и Румуније, тако да се у стручној литератури насталој у овим земљама протеклих деценија Ершомљо редовно повезује са Вршцем.¹⁰ С друге стране, у српској историографији није био запажен наведени податак из османских дефтера који је донела Олга Зиројевић, тако да је за нашу историјску науку дуго остало непознато да је Вршац у ствари Ершомљо. Сима Ћирковић је први домаћи историчар који је, у два своја рада објављена пре 15 година, узгред напоменуо да је град Ершомљо био на месту данашњег Вршца.¹¹ Најважније моменте из прошлости Ершомља, односно средњовековног Вршца, саопштио је писац ових редова у једном свом ранијем раду, а потом је објављена и књига Золтана Чемереа о средњовековним манастирима Баната и Поморишја, која такође садржи неколико података о средњовековном Вршцу и тамошњем доминиканском манастиру.¹² У најновијој монографији Марина Брмболића о вршачком утврђењу, у којој су објављени резултати археолошких истраживања у периоду од 1997-2002. године, прихваћена је идентификација Ершомља и Вршца, али је аутор и поред тога, ослањајући се на старију историјску литературу, постанак вршачког утврђења датовао у прве деценије 15. века.¹³

⁹ Т. Halasi-Kun, *Unidentified Medieval Settlements*, 298-299; О. Зиројевић, *Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака*, Зборник за историју Матице српске (=ЗИМС) 1 (1970) 22. О. Зиројевић је поново навела да дефтери бележе Семлик као друго име Вршца у раду: *Турска утврђена места на подручју данашње Војводине, Славоније и Барање*, ЗИМС 14 (1976) 122.

¹⁰ G. Györfy, *Történeti földrajz III*, 493-494; P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437)*, Budapest 1977, 109-110; idem, *Archontológia I*, 309; idem, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London-New York 2001, 233, 287, 451; D. Ţeicu, *Mountainous Banat*, 113-114, 147, 171, 194, 221; idem, *Die Ekklesiastische Geografie*, 27, 148, 261-262.

¹¹ С. Ћирковић, *Неваде: непознати утврђени град у Србији*, Историјски гласник (=ИГ) 1-2 (1995) 14; исти, *Устанак банатских Срба*, Рад Музеја Војводине (=Рад) 37-38 (1995-1996) 241.

¹² А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља Југозападног Баната (15. век – прва половина 16. века)*, Зборник Матице српске за историју (=ЗМСИ) 73 (2006) 27-55; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri Banata i Pomorišja*, Kikinda, 2008, 64, 68, 85-89, 94, 140.

¹³ М. Брмболић, *Вршачки замак*, Београд 2009, 11, 106-107.

*

Вршац је настао на месту где се сустичу две природно–географске целине, равничарски и планински Банат. Равничарски део Баната знатно је изменио свој изглед од средњег века до наших дана, будући да су ритови, баре и мочваре, који су се простирали дуж обала банатских река, углавном исушени мелиорацијама изведеним у протекла два и по столећа.¹⁴ Северно и западно од Вршца, смештеног на западном побрђу Вршачких планина, налазила се велика мочвара Иган (касније названа Алибунарска), која је покривала низијско земљиште од данашње српско–румунске границе код Ватина све до Делиблатске пешчаре, средњовековног Максонског поља (Campus Maxons; Campus de Maxond).¹⁵ Велика разноликост природних станишта у околини Вршца – текуће и стајаће воде богате разним врстама рибе, влажне алувијалне равни на којима су расле високе траве, трска и ритске шуме, лесни платои покривени степским травама и шибљем, планине обрасле густим зимзеленим и листопадним шумама пуним дивљачи – давала је средњовековним житељима овог краја различите могућности за привређивање. Поред значајног места које су у локалној економици заузимали лов и риболов, од пољопривредних делатности најважније су биле узгој житарица и сточар-

¹⁴ G. Györfy, *Történeti földrajz III*, 305-306, 470; П. Вујевић, *Геополитички и физичко-географски приказ Војводине*, Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939, 6, 17-18; Ј. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1967, 24-33; D. Teicu, *Mountainous Banat*, 154-166; А. Крстић, *Из историје*, 27-28; исти, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове: слојеви култура Баната, зборник радова, Београд 2010, 65-66; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri*, 13-15.

¹⁵ Мочвара Иган је настајала разливањем истоимене реке и више других водотокова, од којих је највећи река Моравица (средњовековни Копајт). Сама река Иган је, како се сматра, извирала са Вршачких планина, текла кроз долину северозападно од Вршца, где је стварала једну мању мочвару (Мали Вршачки рит), а затим је западно од села Павлиш, широко се разливајући, окретала на запад, а потом на северозапад, и текући поред Селеуша и Иланче (где су њене воде заједно са водама изливеним из Брзаве стварале још једну велику мочвару) стизала до Тамиша, у који се уливала између Боке и Неузине (Егентова бара): G. Györfy, *Történeti földrajz III*, 316, 470, и карте Ковинске и Крашовске жупаније у прилогу. Уп. карту Панонско–карпатског басена пре мелиорација: Н. Станојев, *Средњовековна насеља у Војводини*, Нови Сад 1996, 10-11.

ство. На осунчаним падинама Вршачких планина и околних побрђа било је и у средњем веку развијено виноградарство.¹⁶

Осим што су пружали погодности за живот људи у прошлости, наведени природно–географски услови утицали су и на то да поред Вршца, смештеног између планина, пешчара и мочвара, пролази значајан путни правац који је повезивао Подунавље са централним деловима Панонске низије. Пут који је од Банатске Паланке, средњовековног Х(а)рама, где је био један од важнијих прелаза преко Дунава, ишао до Вршца, а затим настављао до Темишвара, коришћен је и у антици, а задржао је свој значај током читавог средњег века и периода османске владавине.¹⁷ Није стога чудно да је на месту Вршца у средњем веку постојало насеље, поред кога је затим сазирана тврђава ради контроле ове комуникације.¹⁸ То је још више допринело развоју насеља и његовом потоњем прерастању у градски центар.

Подручје Вршца било је насељено још од праисторије, о чему сведоче бројни археолошки локалитети.¹⁹ Неколико њих смештено је на лесној греди која одваја Велики и Мали Вршачки рит, северно од града. Локалитет *Ат*, удаљен 1,5 km од града, вишеслојно је археолошко налазиште, са траговима насеобина од палеолита до гво-

¹⁶ Н. Станојев, *Средњовековна насеља*, 90-95; D. Țeicu, *Mountainous Banat*, 154-165; А. Крстић, *Из историје*, 28.

¹⁷ G. Györfy, *Történeti földrajz III*, 475; D. Țeicu, *Mountainous Banat*, 172; О. Зиројевић, *Мрежа турских путева (копнених и водених) на подручју данашње Војводине и Славоније*, Историјски часопис (=ИЧ) 34 (1987) 120-121. Поред широко прихваћеног става да систем „римских шанчева”, канала и насипа насталих у позној антици, представља фортификације, постоји и мишљење да се ради о водопривредном систему, односно мрежи водених и копнених комуникација: Н. Станојев, „Римски шанчеви” – водопривредни систем Панонске низије, Рад 41-42 (1999-2000) 29-43. Један такав шанац спајао је Темишвар са Ковином, а други, који је пролазио поред Вршца, са Храмом. Без обзира на првобитну намену, постоје јасне индикације да су током средњег века ови канали и насипи коришћени као саобраћајнице, јер су на њиховој траси настала бројна средњовековна насеља и манастири у Банату: Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri*, 82-83, 95-99.

¹⁸ „Вршачка тврђава имала је овај друм на најосетљивијем месту бранити”, како је то приметно још С. Милекер, *Повесница*, 34; исти, *Вршац у старини*, 45.

¹⁹ С. Барачки, Ш. Јоанович, Ј. Узелац, Љ. Бакић, *Археолошки налази југоисточног Баната*, каталог изложбе, Вршац 1991.

зденог доба, затим налазима античке грнчарије и накита који је опредељен као сарматски, и средњовековне, словенске грнчарије 9-10, односно 11-13. века. Локалитет *Анђелковићева одаја* налази се на ободу Великог рита, 4,5 km северно од града, где је поред сарматског материјала нађено и неколико фрагмената раносредњовековне керамике. На локалитету *Стрмоглавица*, 5 km северно од Вршца, такође смештеном на лесној греди поред обода Великог рита, пронађени су остаци насеља из бронзаног доба и раног средњег века, са грнчаријом која се такође датује у период 9-10. и 11-13. века.²⁰ Археолошки испитано насеље на локалитету *Црвенка*, 2,5 km северно од Вршца, налази се на ивици лесне греде, на надморској висини од око 100 метара, поред обода Малог рита, који је на висини од 84 метра изнад нивоа мора. Поред праисторијског хоризонта насеља, евидентирано је и насеље 3-4. века, које се везује за Сармате, и средњовековна насебина 11-12. века која се сматра словенском. Поред неколико десетина кућа, пећи, житних и отпадних јама средњовековног насеља, откривени су и камени жрвњеви, од којих су неке покретале ветрењаче, грнчарија, као и две оставе гвозденог пољопривредног, ковачког и дрводељског алата. Куће на овом локалитету укопане су дубоко у лесу (око 1.40 m), што је штитило њихове житеље од снажних и дуготрајних ветрова који дувају у јужном Банату. Четвороугаоног облика и малих димензија (дужине до 4 m), имале су надземни део са дрвеном конструкцијом, која је носила зидове од плетара облепљеног блатом. Двосливни кровови били су покривени трском. Унутрашњост ових кућа је једноставна, са подом од набијене земље и са по једном до две пећи или огњиштем у углу, на нивоу пода или на банку.²¹

Локалитет *Козлук*, пространа увала у подножју Превале, 4 km североисточно од Вршца, познат је такође као вишеслојно праисторијско насеље, али садржи и антички материјал, а са овог места по-

²⁰ С. Барачки, *Југоисточни Банат у раном средњем веку*, каталог изложбе, Вршац 1977, 16-17; С. Барачки, М. Брмболић, *Степен истражености средњовековних локалитета на подручју јужног Баната*, Рад 39 (1997) 215; В. Ђорђевић, *Подаци о грнчарији 9-11. века у области Вршца*, ГМБ 9/10 (2000) 21-22.

²¹ С. Барачки, *Југоисточни Банат*, 16; С. Барачки, М. Брмболић, *Степен истражености*, 213-214; Н. Станојев, *Средњовековна насеља*, 90-95; М. Брмболић, *Средњовековна оруђа од гвожђа у Војводини*, Панчево 2000, 83-85.

тиче и један уломак грнчарије из 9-10. века, који се чува у Вршачком музеју. На локалитету *Црвенка на Брегу*, 3 km југоисточно од Вршца, откривени су праисторијски предмети (од неолита до бронзаног доба) и средњовековна грнчарија. Поред уломака грнчарије 9-10. века, у Вршачком музеју чувају се налази грнчарије са овог локалитета који се датују у 13-15. век. На локалитету *Циглана*, који се налазио на лесној греди дуж Малог рита, на западном ободу града, проналажен је неолитски и сарматски керамички материјал, као и остава пољопривредних алатки из раног средњег века. У атару села Павлиш, три километра западно од Вршца, на локалитету *Белуца* смештеном на рубу пространог узвишеног платоа који са северозападне стране прелази у ниже ритско земљиште, пронађено је такође вишеслојно налазиште са праисторијским (од неолита до гвозденог доба), античким (сарматским) и словенским керамичким материјалом, који се датира у 9-10. и 11-13. век. Вишеслојно налазиште, на коме су поред праисторијске и античке нађени и уломци раносредњовековне грнчарије, постоји и на локалитету *Брест*, километар југозападно од села Павлиш.²²

Коначно, и у самом ужем градском језгру Вршца, поред већег броја енеолитских и касноантичких сарматских, откривено је и неколико локалитета који сведоче о постојању насеља на месту данашњег града током раног средњег века. Раносредњовековни археолошки материјал проналажен је током грађевинских радова у Подвршанској улици код Неуропсихијатријске болнице, затим у улицама Жарка Зрењанина, Вука Караџића, Стевана Немање, на Зеленој пијаци, на тргу Победи код робне куће.²³ На помоћном игралишту код градског стадиона, током сондажних ископавања 1947. године откривено је неколико јама које су садржале грнчарију, пепео, гареж и остатке животињских костију. Из веће групе грнчарије која се датује у 13-15. век издвојена су и 23 уломака за које се сматра да потичу из 9-11. века.²⁴

²² С. Барачки, *Југоисточни Банат*, 16-17; С. Барачки, М. Брмболић, *Степен истражености*, 215, 222; В. Ђорђевић, *Подаци о грнчарији*, 22-24.

²³ С. Барачки, *Југоисточни Банат*, 16-17; С. Барачки, М. Брмболић, *Степен истражености*, 215.

²⁴ В. Ђорђевић, *Подаци о грнчарији*, 22.

Догађај од огромног значаја за целокупну потоњу историју не само Карпатско–панонског басена, већ и околних земаља источне и јужне Европе, представљало је досељавање Мађара 895/896. године.²⁵ Према каснијем опису анонимног хроничара, насталом око 1200. године, Мађари су подручје Баната и Поморишја освојили победом над тамошњим поглаваром Гладом, који је држао „*terram uero, que est a fluuio Morus usque ad castrum Vrscia*”. На другом месту се каже како су Мађари после Ковина заузели и *castrum Vrsoua*.²⁶ У историографији је одавно Анонимов град *Vrscia/Vrsoua* препознат као Оршава на Дунаву,²⁷ али је било и покушаја, сматрамо неутемељених, да се ова тврђава идентификује са Вршцем.²⁸

Подручје данашњег Баната коначно је уклопљено у састав угарске државе у време првог краља Стефана I Светог (997-1038), победом над Ахтумом (Ајтоњем), господарем простране области од Кереша до Дунава и од Тисе до Јужних Карпата. Дотадашњи црквени утицај Византије замењен је католичком црквеном организацијом, и на простору Баната и Поморишја установљена је Чанадска бискупија. Подручје Баната је до краја средњег века остало под духовном јурисдикцијом Чанадске бискупије, која је припадала Калочкобачкој надбискупији.²⁹ Након периода нестабилности и сукоба међу наследницима Стефана I, крајем 11. столећа долази до унутрашње

²⁵ P. Engel, *The Realm*, 11-12; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002 (=П. Рокаи, *Историја*), 13-16. Уп. и зборник радова: *1100 година досељења Мађара и Војводина*, Нови Сад 1997.

²⁶ *Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum*, ed. G. Pope-Lisseanu, București 1934, 34, 57-58. Постоје различита мишљења о изворној вредности Анонимовог описа досељавања Мађара, али се чини аргументованим став да због очитих анахронизама овај извор за наведене догађаје није веродостојан: С. А. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians*, Cambridge 1953, 79; P. Engel, *The Realm*, 11. Уп. С. Ђирковић, *Кнежевачко Потисје у средњем веку*, Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац 2003, 110-112, 116.

²⁷ B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 150.

²⁸ M. Bizerea–F. Bizerea, *Localizarea așezărilor din Banat consemnate în cronică „Gesta Hungarorum”*, Studii de Istorie a Banatului 5 (1978) 4-6; уп. D. Țeicu, *Mountainous Banat*, 111.

²⁹ P. Engel, *The Realm*, 12-15, 41-42; П. Рокаи, *Историја*, 20-22, 25-26, 32-33; С. Ђирковић, *Кнежевачко Потисје*, 117-118; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri*, 28-35, 119-12; А. Крстић, *Банат*, 68-69.

консолидације, и Угарска почиње да води експанзионистичку спољну политику. Већи део 12. века обележила је борба панонске краљевине за превласт у Подунављу са ојачалом Византијом под Комнинама, а после смрти цара Манојла Комнина (1180) краљеви Бела III (1173-1196), Емерик (1196-1204) и Андрија II (1205-1235) водили су, уз подршку папства, офанзивну политику према јужним и источним суседима Угарске, од Босне, преко Србије и Бугарске, до Галиције.³⁰

То је период из кога потиче и први писани помен Вршца, то јест насеља Ердшомљо. Калочки надбискуп Угрин купио је од краља Андрије II град Пожегу у Славонији, дајући му заузврат, поред новца, и посед Ердшомљо (*predio de Erdesumulua*), који је држао „*iure haereditario*”, што је својом повељом 11. јануара 1227. године потврдио и папа Хонорије III. Добијање Пожеге требало је, према папиним речима, да олакша Калочкој надбискупији мисионарску делатност против јеретика у „оним крајевима”, и било је део шире акције замишљене тих година против јереси у Босни.³¹ Негде у то време пада и оснивање доминиканског манастира у Ердшомљу, за који се сматра да га је подигао краљ Андрија II.³²

Доминиканци су се у Угарској појавили свега шест година након оснивања реда, 1221. године, када је подигнут први доминикански манастир у Ђеру. Делатност доминиканског реда била је првенствено мисионарска, повезана са експанзионистичком политиком

³⁰ П. Рокаи, *Историја*, 34-64; Р. Engel, *The Realm*, 29-37, 49-54, 88-98; *Историја српског народа (=ИСН) I*, Београд 1981, 199-210, 251-252, 260-261, 265-270, 301 (Ј. Калић, С. Ћирковић, Б. Ферјанчић); С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 42-49, 58-65.

³¹ G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III/2*, Budae 1829, 100; Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije III*, Zagreb 1905, 264; Ј. Šidak, „*Ecclesia Sclavoniae*” i misija dominikanaca u Bosni, *Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 183; S. Andrić, *Područje Požeške županije u srednjem vijeku*, Raukarov zbornik, Zagreb 2005, 231.

У првој половини 13. века термин *praedium* у Угарској још увек означава непокретно добро у пуној приватној својини, али је у деценијама након монголске најезде 1241-1242. године, услед велике депопулације и масовног бежања сељака са земље, променио значење, и од краја 13. и почетка 14. столећа почео да се користи за напуштене и ненасељене поседе – пустаре, односно селишта: Р. Engel, *The Realm*, 80-81, 84, 111.

³² Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri*, 94.

угарских краљева према њиховим јеретичким, „шизматичким” и паганским суседима. Доминиканци тако започињу да делују у Босни и у Куманији (на територији касније Влашке и Молдавије), где је основана и посебна Милковска бискупија.³³ Имајући то у виду, може се разумети и зашто су доминиканци, супротно свом обичају да се настањују у великим градским насељима, привредним и административним центрима, убрзо по доласку у Угарску основали свој манастир у малом и релативно сиромашном насељу недалеко од границе, какав је био Вршац. Доминикански манастир у Ердшомљу требало је, дакле, да има мисионарску улогу у Подунављу, како на подручју јужне Угарске, тако и у крајевима насељеним Србима, Бугарима и Власима који су доспели под угарски власт.³⁴

Крајеви јужне Угарске су током 12. века спадали међу релативно развијеније делове земље због снажних економских и културних веза са Византијом. У то време истичу се градови Ковин и Храм на Дунаву, први као велико градско насеље и трговачко-занатски центар, а други као значајна погранична тврђава.³⁵ Одређени археолошки налази посредно указују да се на подручју Вршца у 12. и првој половини 13. столећа налазио занатски центар који је снабдевао грнчарским производима становништво више насеобина јужног Баната.³⁶ Поред грнчарства, на простору Вршца била је развијена и обрада камена – од гнајса су израђивани млински жрвњеви, потом продавани у околним крајевима где није било довољно камена. Камен

³³ J. Šidak, „*Ecclesia Sclavoniae*”, 184-202; С. Ћирковић, *Историја*, 61-69; P. Engel, *The Realm*, 95-96; П. Рокаи, *Историја*, 71; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri*, 61-65.

³⁴ Z. Čemere, *Isto*.

³⁵ *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1971, 2007², 6-17, 39-44, 70-71, 117-119; Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама (1154)*, Monumenta cartographica Jugoslaviae II, Београд 1979, 20; P. Engel, *The Realm*, 64, 103, 111; А. Крстић, *Банат*, 71.

³⁶ До закључка о постојању грнчарских радионица на простору Вршца дошло се на основу налаза лонаца, котлића и крчага на више локалитета у јужном Банату, израђених од глине у коју је ради чврстоће додавана одређена количина дробљеног лискуна. Лискуном је богат Вршачки брег: И. Пашић, *О датовању грнчарије 12. – 13. века из вршачких радионица*, Гласник Српског археолошког друштва (=ГСАД) 17 (2001) 177-194.

са Вршачких планина коришћен је и за прављење пећи по Банату, као и за грађевине у Ковину.³⁷

Међутим, опадање угарске балканске трговине након пада Цариграда 1204. године, и нарочито најезда Монгола 1241-1242. године, довели су до пропадања јужних области Краљевине. Монголска најезда је донела огромна разарања, покоље и глад. Нарочито су били погођени централни делови Угарске, али је доста страдало и Поморишје и неки, претежно равничарски делови данашњег Баната. На монголска пустошења предела јужног Баната указују и резултати археолошких испитивања средњовековних локалитета. Поред других, монголска најезда означила је и крај постојања насеља на Црвенки код Вршца.³⁸ Након одласка Монгола у пролеће 1242. године, краљ Бела IV (1235-1270) је, да би ојачао одбрамбени систем земље, започео масовну изградњу камених утврђења широм Угарске, нарочито у пограничним подручјима.³⁹ Сматра се да је у деценијама које су следиле након монголске најезде подигнута и тврђава у Вршцу, као и друга утврђења на подручју Крашовске жупаније, у Шемљугу (Mezősomlyó), Илидији (Ilyéd), Крашову (Krassófő) и Кевезду (Kövesd, сада Бокша). Ипак, први сачувани податак о вршачком утврђењу потиче из 1323. године.⁴⁰

Неколико помена Вршца у документима из друге половине 13. столећа не пружа никакве податке о самом насељу и животу у њему, али сведочи о боравку краља Ладислава IV Куманца (1272-1290) и високих дужносника Угарског краљевства у овом месту. Краљ Ладислав је у Ершомљу током октобра и новембра 1279. и маја 1284. године издао неколико аката. Ту су са краљем боравили магистар товарника (надзорник краљеве ризнице) Угрин 1279. године, и судија краљевског суда Амадеј 1284. године, који су такође издавали исправе у овом насељу.⁴¹

³⁷ М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990, 62.

³⁸ М. и Ђ. Јанковић, *Словени*, 62, И. Пашић, *О датовању грнчарије*, 183-185.

³⁹ Е. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest 1986, 50-62; Р. Engel, *The Realm*, 98-105; П. Рокаи, *Историја*, 72-78.

⁴⁰ G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 473.

⁴¹ *Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius I*, Győr 1865, 81; *VII*, Budapest 1880, 184-185; 340; I. Szentpétery–I. Borsa, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II/2–3 (1272–1290)*, Budapest 1961, 336, no. 3306; G. Györffy, *Történeti*

После изумирања династије Арпадâ, краљу Карлу I Роберту Анжујском (1301-1342) била је потребна читава деценија борби са противкраљевима и њиховим присталицама да би се учврстио на престолу, а онда је започео вишегодишњу борбу са олигарсима у намери да скрши њихову моћ. Након победе над Теодором Вејтехијем из рода Чанад и његовим сином Јованом, који су држали под својом влашћу читаву територију од Тамиша до Северина, Карло Роберт је привремено пренео своју престоницу у Темишвар (1315-1323). Анжујски период угарске историје обележен је великим привредним и друштвеним променама, развојем градова, снажном краљевском влашћу и новом експанзивном спољном политиком. Поседи поражених олихарха прешли су у краљеве руке, које је он давао на управу и уживање, као *honor* оданим присталицама. Већину жупанија држали су на тај начин угарски барони, а кастелани краљевских градова постали су језгро новоформиране анжујске аристократије.⁴²

У то време у изворима се јављају и кастелани краљевске тврђаве Ершомљо. Године 1323. ову дужност обављао је Никола, син Дионисија из породице Јанки,⁴³ а 1335. године вршачки кастелан био је Чока Толди, потоњи тамишки жупан.⁴⁴ Вршачки кастелани били су уједно и заповедници града Крашова (сада Карашева у румунском Банату). Крашовски жупан Поша Сери (*de Zeer*), један од најзначајнијих краљевих људи на подунавској граници, држао је четрдесетих година 14. века као *honor* краљевске градове Ершомљо и Голубац. Он се као управитељ ових поседа помиње између 1342. и

földrajz III, 493. Могуће је да су краљеве повеље од 30. 11. 1279. и 3. 5. (вероватно) 1284. године, датоване *in Sumlo*, односно *in Sumulu*, издате у Мезошомљу (Шемљугу), а не у Ершомљу (Вршцу): G. Fejér, *Codex diplomaticus V/3*, 1830, 58; G. Wenzel, *Árpádkori új okmánytár IX*, Budapest 1871, 264; I. Szentpétery–I. Borsa, *Regesta*, 335, no. 3305.

⁴² P. Engel, *The Realm*, 124-134; П. Рокаи, *Историја*, 92-97; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 474, 477; Ф. Милекер, *Банатске историје*, Милекерове свеске 3, Вршац 2003, 23-24; А. Крстић, *Банат*, 72-74.

⁴³ G. Kristó, *Anjou-kori oklevéltár VII*, Budapest-Szeged 1996, 712. Николу Јанкија, кастелана Ершомља и Крашова, треба разликовати од његовог истоименог синовца званог „Мали” или „Клерик”, тамишког жупана (1329-1333): P. Engel, *Archontológia I*, 202, II, 113.

⁴⁴ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 10-11; I. Nagy, *Anjoukori okmánytár III*, Budapest 1883, 201.

1346. године.⁴⁵ Вршачки кастелан је 1357-1358. године био Јован, син Михаила од Бешенова,⁴⁶ фамилијар крашовског жупана Дионисија Лацкфија (Лацковића).⁴⁷

Вршачка тврђава, подигнута на брегу који се издиже 399 метара изнад нивоа мора, доминира над градом. Изглед овог утврђења, који је приказан и на градском грбу Вршца,⁴⁸ могуће је највећим делом реконструисати након недавних археолошких истраживања. Вршачко утврђење или замак је малих димензија (дужине 58 m и ширине у средишњем делу 21 m), издужене основе прилагођене рељефу, која се пружа у правцу исток –запад. Најбоље је очувана троспратна донжон кула, уграђена у средишњи део источног бедема утврђења. Грађена од ломљеног камена, локалног гнајса, правоугаоне је основе, спољних димензија 13 x 11 m, зидова дебелих око 2,5 m, и висине 19,85 m. Други спрат куле, који има прозорску нишу са клупама и пећ са пространим ложиштем, служио је за становање посаде. Са супротне, западне стране налазила се друга, полукружна кула, пречника око 10 m, висока вероватно око 8 m, која је првобитно била отворена, а потом затворена према дворишту замка и такође прилагођена за становање. Простор између кула, са северне, јужне и источне стране затворен бедемима, био је преграђен посебним зидом, делећи двориште замка на источни и западни део. На овом преградном зиду налазила се капија која је повезивала два дела замка. Дебљина бедема кретала се од 1,9 m у источном до 1,6 m у западном делу, а висина бедема од 11 m (јужни бедем код донжон куле) до 8 m (северни бедем). Куле и бедеми били су покривени дрвеним крововима, што је додатно штитило браниоце од стрела и камених пројектила. Сматра се да се улазна капија замка налазила са северне

⁴⁵ I. Nagy, *Anjoukori okmánytár IV*, Budapest 1884, 321; P. Engel, *Archontológia I*, 309, II, 23. О Поши од Сера уп. и: F. Milleker, *Die Familie Poscha im mittelalterlichen Krascho*, Wrschatz 1936, 3-6.

⁴⁶ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 32-40; G. Györfy, *Történeti földrajz III*, 495; D. Ţeicu, *Mountainous Banat*, 143.

⁴⁷ Из једног доста оштећеног документа сазнаје се да је у Вршцу 6. октобра 1357. године пред жупаном Лацкфијем и племићким судијама Крашовске жупаније вођена парница због пустошења једног поседа: Magyar Országos Levéltár (Мађарски државни архив), Budapest, Collectio Antemohacsiana (DI) 91506.

⁴⁸ О грбу Вршца: *Два века вршачког грба*, ГМБ 13/14 (2009) 139-142.

стране, поред објекта четвороугаоне основе који се наслањао на донжон кулу, и који је вероватно служио за одбрану капије. Археолошким истраживањима дошло се до закључка да је источни део утврђења са донжон кулом, палатом и цистерном подигнут у првој фази изградње, а да је потом, у кратком временском року, дозидан и западни део са полукружном кулом.⁴⁹

Палата у источном дворишту замка, прислоњена уз јужни бедем, четвороугаоне је основе и димензија 18,7 x 5,2 m. Палата је имала приземље и спрат. У приземљу су постојале две просторије неједнаке величине: већа је, како се сматра, служила као спремиште, а мања, где је пронађена једна пећ, као кухиња. На спрату, где се такође у западном делу налазила једна пећ, биле су стамбене просторије кастилана. Цистерна за воду смештена је у североисточном углу утврђења, између донжон куле и палате. Кружног облика, пречника 7 m, укопана је у стени у дубини од 3, 5 m. Над цистерном се налазио објекат од кога је остао очуван само део зида. У западном дворишту, уз северни бедем поред полукружне куле, постојао је дрвени објекат за кога се претпоставља да је служио као штала и поткивачница.⁵⁰

О развоју насеља Ердшомљо испод истоимене тврђаве има врло мало података. Извесно је само да је до првих деценија 14. века Ердшомљо стекао право на одржавање годишњег сајма и седмичног трга. Ово насеље је 1330. године наведено као једно од пет трговишта у Крашовској жупанији у којима је жупан Поша Сери, по заповести краља Карла Роберта, објавио позив за суђење неким оптуженим племићима пред судом племства те жупаније.⁵¹ Доминикански манастир у Вршцу је преживео монголску најезду. Према житију светог Доминика са краја 13. столећа, манастир у месту *Sumlu* је због реликвија овог светитеља које су у њему чуване уживао велики

⁴⁹ М. Брмболић, *Вршачки замак*, 19-48, 106-112, где је изнет и закључак да је вршачко утврђење настало у првим деценијама 15. века. Међутим, подаци из угарских дипломатичких извора недвосмислено указују да је тврђава старија бар сто година.

⁵⁰ М. Брмболић, *Вршачки замак*, 48-56, 89.

⁵¹ „ad Comitatem de Karassou per fora provincialia eiusdem Comitati, videlicet in foro Mezeusomlou, in villa Bodugazunfolwa, Erthsomlou, Tyvyssed et foro Zeredahel.... convocassent....”: DL. 91246; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 479, 488-489, 494-495, 497; D. Teicu, *Mountainous Banat*, 171.

углед и био познато место ходочашћа.⁵² Манастир се помиње и у првом попису доминиканских манастира у Угарској, који је 1303. године сачинио Бернардо Гвидонис.⁵³ Ердшомљо је као парохијско место убележено 1334. године у попису папске десетине, која је у Угарском краљевству скупљана од 1332. до 1337. године. Парохијска црква била је посвећена Богородици, како се види из једне папске исправе настале 1429. године (*ecclesia B. Marie de Eksomellia, Senad diocesis*),⁵⁴ мада је могуће да је том приликом поменута и нека друга црква у овој вароши.

Ове штуре податке о Вршцу из писаних извора донекле употпуњују археолошки налази. На основу њих може се закључити да се средњовековно насеље, подграђе, простирало на уздигнутом терену од северозападних и западних падина Вршачког брега испод тврђаве до обода Малог рита. Трагови средњовековне насеобине налажени су на Брегу, на простору око католичке капеле Светог Крста из 18. века (где се сада налази и нова православна црква Светог Теодора Вршачког), на локалитету *Мајдан* под Брегом, затим у ували *Ђавоља јазбина* западно од Куле, која је због заштићености од јаких ветрова представљала погодно место за насељавање, у кругу Неуропсихијатријске болнице, као и на другим локацијама у њеном непосредном суседству, од помоћног терена градског стадиона до штампарије у Подвршанској улици број 17. На том простору, који је, како је речено, био насељен још од енеолита, археолошки су потврђени слојеви раносредњовековног словенског насеља 9-10. века, затим насеобине 12-13. столећа, као и позносредњовековног насеља (15-16. век).⁵⁵ У средишњем делу овог простора, што вероватно одгова-

⁵² Theodoricus de Apolda, *Vita s. Dominici fundatoris ordinis fratrum Praedicatorum*, in: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*, Tomus III, Collegit A. F. Gombos, Budapestini 1938, 2336-2337; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 493; D. Teicu, *Die Ekklesiastische Geografie*, 148-149.

⁵³ G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 493-494; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri*, 67-68; D. Teicu, *Die Ekklesiastische Geografie*, 148.

⁵⁴ P. Lukcsics, *XV. századi pápák oklevelei I*, Budapest 1931, 237, наведено према: D. Teicu, *Die Ekklesiastische Geografie*, 261.

⁵⁵ Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 186; М. Aralica, *Nalaz eneolitske kulture Salkuca IV u Vršcu*, Рад 47/48 (2006) 29-39; исти, *Два гроба касноантичког доба из Подвршанске улице у Вршцу*, ГСАД 18 (2002) 183-198. Захваљујем археологу Миодрагу Аралици,

ра и средишту средњовековне насеобине, на локацији у Карпатској улици број 20, приликом копања темеља за кућу 1979. године откривени су зидови једне грађевине са апсидом, око које се налазило неколико гробова. Оправдано се претпоставља да се ради о сакралном објекту са некрополом, али није било могуће утврдити план и димензије ове цркве. Она би могла да се повеже са поменутом парохијском црквом, а можда и са вршачким доминиканским манастиром.⁵⁶

Вршачки парох Михаило је 1334. године скупљачима десетине предао свега 12 банских динара, што је била доста скромна сума за парохије у Чанадској бискупији.⁵⁷ Треба ипак имати у виду да је у то време мрежа католичких парохија знатно гушћа у северним деловима бискупије него у јужним, а њихови приходи у Чанадском, Арадском и Тамишком архиђаконату били су осетно већи од оних у Торонталском и Крашовском архиђаконату, којем је припадао и Вршац. Разлог томе је што је на територији јужног Баната, која је због наведених природних услова спадала у ређе насељене крајеве Угарске, у првој половини 14. века било много некатоличког живља. Наиме, тада је у овим пограничним крајевима поред Мађара, Јаса (Алана) и Кумана, и словенског, српског и бугарског становништва, живео и велики број Влаха.⁵⁸

кустосу за антику и рани средњи век Градског музеја у Вршцу, што ми је љубазно ставио на увид још необјављену документацију о средњовековним налазима на поменутиим локалитетима.

⁵⁶ J. Uzelac–M. Aralica, *Note archéologique sur une église médiévale de Vârșeț*, *Banatica* 17 (Reșița 2005) 597-600. Милекер помиње да су на падини под Брегом крајем 19. века пронађени капители са стубова и фрагменти осликаног малтера, што би упућивало на црквену грађевину: Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 186. Он такође наводи да су на локалитету *Манастириште* на потесу Физеш (сада Визош са јужне стране Вршачког брега), у 19. веку у једном винограду откривени трагови простране грађевине: С. Милекер, *Повесница*, 42. Топоним *Манастириште* могао би се везати за овај доминикански, али и за православни манастир Виреш Свети Никола у Вршцу из 16. века, о коме ће у другом делу овог рада још бити речи. Уп. Т. Halasi-Kun, *Unidentified Medieval Settlements*, 299-300; Р. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554-1579)*, Szeged 1996, 147, 169.

⁵⁷ *Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria 1281-1375*, Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I-1, Budapestini 1887, 153; Т. Ortway, *Magyarország Egyházi földleirása a 14. század elejen. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*, Budapest 1891, 488-489.

⁵⁸ G. Györffy, *Történeti földrajz I*, 845, III, 310, 312-313, 475-476; Z. Čemere, *Srednjovekovni manastiri*, 34-37; А. Крстић, *Из историје*, 32; исти, *Банат*, 75-76.

Насељавање Влаха у жупске пределе источних области Угарске, укључујући и Крашовску жупанију, из планинских крајева Баната, Ердеља, Влашке и Молдавије, трајало је током 13. века, али је врхунац достигло у време Карла Роберта.⁵⁹ Извесни војвода Богдан је, на пример, прешао са својим народом 1335. године „из своје земље у Угарску”, и населио се на краљевим поседима у Крашовској жупанији. Усељавање ових Влаха се продужило, тако да је калочки надбискуп Ладислав Јанки у три наврата током те године провео више месеци у Крашовској жупанији, бавећи се проблемима њиховог смештања на краљевим имањима. У његовој служби тада је био магистар Чока (Thouka), кастелан Вршца и Крашова, као специјални представник задужен, између осталог, да обезбеди средства за покривање трошкова надбискупове мисије у Подунављу. У том својству он је изгледа починио извесне злоупотребе на поседима надбискуповог рођака, тамишког жупана Николе „Малог” Јанкија, у местима Јам и Borzascenthyurgy.⁶⁰

Влашка насеља груписана око тврђава организована су у посебне дистрикте, који су имали првенствено војну функцију, и временом су добили уређење слично жупанијском (племићке скупштине, судије).⁶¹ У историографији до сада није било регистровано по-

⁵⁹ G. Györfy, *Történeti földrajz III*, 474-475; P. Engel, *The Realm*, 117-119, 270-271. Румунска историографија заступа становиште о аутохтоности Румуна у Банату, те стога не прихвата да је до њиховог насељавања дошло тек у 13-14. веку: D. Ţeicu, *Mountanious Banat*, 18, 139, 146-147, са старијом литературом.

⁶⁰ Надбискуп је тим поводом од краља тражио и добио потврду да нема никаквих дуговања и обавеза према било коме: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 10-11. У питању су насеља Жам југоисточно од Вршца (а не Мали и Велики Жам североисточно од Вршца) и Сент Ђурађ (Sângeorge) на Брзави, између Денте и Гагаје у Румунији: G. Györfy, *Történeti földrajz III*, 474, 485-486, 495.

Постоји мишљење да се наведена скупина Влаха на просторе Баната преселила из северне Србије, током тадашњег српско-угарског ратовања: P. Engel, *The Realm*, 135, 271.

⁶¹ Румунска историографија дистрикте сматра изразом етничке и територијалне аутономије Влаха, уклопљене у политички и војни систем угарске државе. Кнезови и племићке скупштине би тако били најважнија румунска средњовековна институција која је функционисала у оквиру локалне аутономије: D. Ţeicu, *Mountanious Banat*, 189-217, са изворима и ранијом литературом.

стојање вршачког дистрикта, који се помиње крајем 14. века,⁶² а сачувана су и нека сведочанства о Власима у служби вршачке тврђаве током тог столећа. Тако је 1346. године краљев службеник сведочио пред Чанадским каптолом да је магистар Јован син Луке, који држи посед Селеуш у Крашовској жупанији, такође заузео обрадива земљишта и друга добра у више села „ad castrum Erdsomlow pertinentium”, и произвољно одредио границе свог поседа, упркос протестима „universorum kenezorum vicinorum suorum nec iudicis ipsorum”. Да су наведене заједнице кнезова припадале селима на подручју Вршца, види се и из записа на наличју документа: „pro universis kenezis ad castrum Erdsomlow pertinentibus”.⁶³ Године 1368. кнез Павле Борш de Zuhаса, који је био у служби тврђаве Ершомљо, протествовао је пред жупанијским властима у Храму због тога што су му неки кметови Николе Иванкија из села Biserfalua и Sarkolch у Крашовској жупанији украли вола.⁶⁴

Данас није могуће утврдити границе подручја које је припадало вршачкој тврђави, нити омеђити атар самог градског насеља. Разлог томе лежи пре свега у фрагментарно сачуваној изворној грађи, али и у нестанку старе средњовековне топонимије, изазване каснијим етничким променама и преображајем пејсажа јужног Баната. Крашовски жупан Поша од Сера је, на пример, 1343. године пред

⁶² У повељи краља Жигмунда за Петра Перењија од 29. 8. 1399. године наводи се како су Турци (око 1392-1395) опустошили „districtum nostrum Erdsomlyo”, што се са незнатним изменама понавља и у краљевим повељама овом великашу од 1. 8. 1411. и од 8. 2. 1419. године: L. Thallóczy-A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország es Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526 (=Oklevéltár)*, Budapest 1907, 40; G. Fejér, *Codex diplomaticus X/5*, 163; I. Tringli, *A Perényi család levéltára 1222-1526*, Budapest 2008, 121-122, 167, 181.

⁶³ DI 91368; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 496.

⁶⁴ Оптужени су кметови Budizlo, Borzan, Dragamer, Sal, Prodan из Бисерфалве и Farkas из села Сарколац (Шарковац): DI 91739. Ова села нису убицирана, а Сухача се изгледа налазила негде око садашњих села Врани и Јертоф са румунске стране границе: P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 132.

Бројни су примери словенских топонима и антропонима у Крашовској жупанији, као и у другим деловима Баната, у документима из 14. века, дакле из периода пре масовних српских сеоба изазваних продором Турака. У документима се не мали број лица са словенским именима изреком означава као Власи, или се за њих посредно може закључити да су Власи. Феномен славизације код Влаха северно од Дунава превазилази тему овог рада.

Арадским каптолом поднео тужбу против извесног Лукача, сина Рајка, због тога што је овај бесправно заузео и држи села Steerkfolua, Lucasya, Bykesd, Haraschowch, Wrancfolua, Feketeyzwar и Neuegteluk са њиховим брдима и другим добрима, која припадају краљевском граду Ершомљу.⁶⁵ Села су данас неубицирана, а помен брда упућује на насеља подно Вршачких планина.

Десет година раније, исти жупан је по захтеву краља тражио од Арадског каптола да одреди међе села Rudarow, које се граничило са вршачким властелинством.⁶⁶ Међу осуђеним лицима из Крашовске жупаније 1370. године били су и краљеви кметови Друган из села Basta и Братак из села Soma, која су такође припадала Вршцу.⁶⁷ Село Basta није убицирано, док је Soma један од два Жама (Велики или Мали) североисточно од Вршца. Источно од Великог Жама (Jamul Mare са румунске стране границе) налази се и поток Rudar, поред кога је, сматра се, лежало средњовековно насеље Rudarow.⁶⁸ На основу тога произилази да су се *pertinenciae* вршачке тврђаве на североистоку протезале скоро 20 km од града, али зато нису обухватале атар вароши Средиште (Велико Средиште 11 km североисточно од Вршца). Наиме, актом Чанадског каптола из 1363. године одређене су и међе половине поседа Bastuisse (Bach Tiuisse), које је краљ Лудовик I за 3400 форинти откупио од магистра Јована од Бешенове и заједно са поседима Воја, Секашпоток и Кевешпоток дао пожунском жупану Бенедикту Химфију и његовој браћи и рођаку. Том приликом извршено је разграничење атара села Bach Tiuisse према атару Вршца и поседу извесног Стефана сина Беде. Нажалост, ни положај насеља Bach Tiuisse није познат, осим да је лежало „a parte occidentis cuiusdam vallis silvati”. Имајући то у виду, као и захтев Стефана Химфија од Ремете из 1411. године, да се грађанима вароши Средиште (*universos cives et hospites de Zeredahel*) и другим суседима забрани коришћење земље и скупљање плодова у атару њего-

⁶⁵ I. Nagy, *Anjoukori okmánytár IV*, 321.

⁶⁶ DI 91261.

⁶⁷ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 97.

⁶⁸ G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 492-493; P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 115, 117.

вог поседа Bastuisse, може се закључити да се и ово насеље налазило негде североисточно или источно од Вршца.⁶⁹

На југоистоку, границу вршачког властелинства чинила је река Караш, што се види из акта којим су 1378. године одређене међе поседа Воја (друго име Поток), који се налазио код данашњег села Врани са румунске стране садашње државне границе.⁷⁰ Из већ поменутих парнице вођене 1346. године, сазнаје се да су Вршцу припадала села Terkeu (или Harumturku), Terkeu Galad, Galad (Gyalad), Wyzwar (Yzwar), Tudortelky, Igun (Igon), други Igun, звани Mykula, и Wraychfolua.⁷¹ Османски пописи из 1569. и 1579. године показују да је село Извор идентично са данашњим Николинцима југоисточно од Алибунара (средњовековног Максонда) на ободу Делиблатске пешчаре,⁷² а како је село Иган извесно лежало на обалама истоимене реке, односно мочваре, може се претпоставити да су се и остала наведена села налазила између мочваре, пешчаре, Вршца и Алибунара, односно да је западна и југозападна граница вршачког властелинства допирала до међе Крашовске и Ковинске жупаније.⁷³

Међутим, треба имати у виду да се подручје вршачког властелинства временом мењало. Тако су 1390-1392. године *pertinenciae* тврђаве Ersomlyo обухватале, поред истоименог подграђа, и насеља Crassofew (Карашова јужно од Решице у Румунији), Chernesch (Черновац, тј. Комориште северозападно од Оравице у Румунији), Jabolnok (Јабланка југоисточно од Вршца), Wagadya (Варадија западно од Вршца у Румунији) и Wizwar (Извор, тј. Николинци југозападно од Вршца). У складу са уобичајеном угарском дипломатичком

⁶⁹ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 55, 268. Милекер доводи Bácsstövise у везу са потоком и брдом Bachi (Bákh) западно од Коморишта (североисточно од Вршца) у Румунији; Ђерфи на својој карти Крашовске жупаније у 14. веку лоцира Bácsstövise приближно код садашњег села Марковац источно од Вршца, у подножју северне стране Вршачких планина: B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 61-64; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 478, 495-496, и карта у прилогу.

⁷⁰ Међа је ишла „... ad dictum fluvium Crassou, ubi idem distingeret ipsam possessionem Waya a possessione Ersumplyo vocata”: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 147; G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 497.

⁷¹ DI 91368; DI 91369.

⁷² P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 68.

⁷³ Ђ. Ђерфи је сматрао да су ова села била североисточно од Вршца: G. Györffy, *Történeti földrajz III*, 484, 496-497.

праксом, у краљевој повељи се наводи да се побројана насеља дају са свим имањима и правима која чине ово властелинство: обрадивим и необрадивим земљиштима, виноградима, њивама, ливадама, пашњацима, водама и воденим токовима, млиновима, потоцима, шумама, луговима, пољима и брдима са њиховим именима у оквиру истинских и старих међа.⁷⁴ Вршачко властелинство у ово време очигледно није чинило заокружену целину, јер је широко подручје међу његовим појединим деловима било испуњено бројним другим поседима.

У време побуне присталица напуљских Анжујаца против краљице Марије и њеног супруга Жигмунда Луксембуршког 1386. године, Вршац је као њеног држао Никола Горјански Старији. У руке Горјанског, који се читаву деценију (1375-1385) налазио на положају палатина, град је доспео бар неколико година раније, пошто је његов фамилијар, магистар Григорије, обављао функцију вршачког кастелана још 1382. године.⁷⁵ Након погибије Николе Горјанског у sukобу са снагама напуљске странке 25. јула 1386. године, Жигмунд је већ 22. августа исте године градове Вршац, Лугаш, Себеш и Шемљуг уступио на управу новим тамишким и чанадским жупанима, браћи Ладиславу и Стефану Лошонцију.⁷⁶ Међутим, банатски градови Темишвар, Бечеј, Вршац, Жидовар, Себеш, Мехадија и Оршава пали су потом у руке побуњеника, али су краљу одани великаши,

⁷⁴ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 209, 220-221. О овим насељима видети: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 95-96, 100, 103-104, 108; B. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 77, 94; P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák*, 42.

⁷⁵ Кастелани Ковина и Вршца, Димитрије и Григорије, били су 16. марта 1382. године судије „per dominum nostrum palatinum ad id specialiter commisi” у једном спору око крађе три вола неком кмету властелина Стефана, сина Поше од Сера. Како су волове украли краљеви јобаћи из места Вараље на подручју града Илидије, кастелани Ковина и Вршца наредили су кастелану Илидије да се волови врате оштећеном: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 158. Две недеље раније, вршачки кастелан се помиње у једном другом спору, поводом крађе коња властелина Стефана, сина Петра Реметског. Он је оптужио Стефана званог Секел од Сарваштелека и његовог кнеза Тому (Thomas Kenesius) да су задржали ухваћеног лопова и украденог коња, али се речени кнез пред поджупаном и племићким судијама Крашовске жупаније бранио да је лопова у свом заточеништву задржао вршачки кастелан Григорије: *Ibidem*, 156-157.

⁷⁶ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 164.

предвођени Николом Горјанским Млађим и Ладиславом Лошонцијем, успели да их поврате круни у пролеће 1387. године.⁷⁷ Након пораза побуњеника, Жигмунд је награђивао своје присталице. Као награду за показану верност њему и краљици Марији, краљ је 8. јуна 1389. године у Будиму издао повељу магистру Стефану и његовој браћи Петру и Ђорђу, синовима Стефана и унуцима Поше Серија, и њиховом синовцу Гаврилу, сину Николе, којом њих и њихове потомке, као и њихове јобађе (кметове) који бораве или ће боравити на њиховим поседима, ослобађа плаћања винске деветине од винограда које имају или ће имати у брдима Макре (код Арада) и Ершомља.⁷⁸

Продором Османлија у Подунавље након Косовске битке, Угарска се, после вишедеценијске експанзије, суочила са великом спољном опасношћу, истовремено са нестабилним унутрашњим приликама. Краљ Жигмунд је настојао да се активно супротстави османском притиску, па борбе са Турцима и њиховим српским савезницима које су уследиле наредних година нису мимоилазиле ни јужни Банат.⁷⁹ Краљ Жигмунд је 1390. године поклонио тврђаву Вршац са њеним већ наведеним припадностима северинском бану Николи Перењију,⁸⁰ али је, због својих потреба у датим околностима,

⁷⁷ Ладислав Лошонци је 1387. године вршио дужност и северинског, и славонског и хрватског бана. Његове заслуге у ослобађању банатских и славонских градова (Илок, Врбова, Храстовица, Бела) из руку побуњеника наведене су у краљевој повељи од 25. јула 1387. године: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 168. Уп. и Ф. Милекер, *Банатске историје*, 24. Општи преглед догађаја 1386-1387. године: P. Engel, *The Realm*, 197-201; П. Рокаи, *Историја*, 124-125; Е. Peričić, *Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić*, *Radovi Historijskog instituta JAZU u Zadru* 18 (1971) 265-272; С. Ђирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, Глас САНУ 378, Одељење историјских наука, књ. 9 (1996) 61-63.

⁷⁸ Е. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár I (1387-1399)*, Budapest 1951 131, бр. 1051. Брда Макра код Арада била су познато виноградарско подручје у средњем веку: P. Engel, *The Realm*, 275. О Пошиним наследницима уп. F. Milleker, *Die Familie Poscha*, 6-12; P. Engel, *Középkori magyar genealógia*, Magyar Középkori Adattár, CD-Rom, Budapest 2001, таб: *Bárkalan nem I. Szeri ág 2. Pósafti*; idem, *Archontológia II*, 198.

⁷⁹ В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*, ИГ 1-2 (1959) 93-120; С. Ђирковић, *Неваде*, 13-14.

⁸⁰ Увођење Перењија у посед вршачког властелинства обављено је у присуству краљевог преставника Јована од Гребенца и каноника Чанадског каптола предвођених препозитом Николом, те суседа и сумећника, о чему је каптол 12. 12. 1390. године издао одговарајући документ: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 209-210.

богатства овог властелинства и користи коју би оно могло донети круни, већ 1392. године одлучио да узме Вршац натраг, дајући Перењију у замену тврђаву Патак, вароши Патак и Ујхел са припадајућим поседима у Земпленској, и посед Зину у Абаујварској жупанији. Будући да је вршачко властелинство доносило веће приходе од поседа које је Никола Перењи добио у замену, краљ се повељом издатом 12. јула, током своје ратне кампање „in Rasscia districtu Brancho prope portum Danubii”, обавезао да ће Перењију и његовим наследницима ову разлику надокнадити.⁸¹ Одлазећи у војни поход у Браничево, угарски краљ је крајем маја 1392. године и лично боравио у Вршцу.⁸² Османлије су, међутим, узвраћале нападе преко Дунава, тако да је у пљачкама и пустошењима крајем 14. века страдала и околина Вршца. Приликом једног таквог упада Турака на територију вршачког дистрикта, у борби се истакао великаш Петар Перењи, ослободивши силно робље које су нападачи ухватили. До овог сукоба, у коме је Перењи рањен, дошло је између 1392. и 1395. године.⁸³

Тешки пораз код Никопоља 1396. године означио је крај Жигмундових илузија да је одлучним офанзивним ратом могуће избацити Османлије из Европе.⁸⁴ Међутим, османски притисак на угарске границе ослабио је после Ангорске битке 1402. године и склапања угарско–српског савезништва 1403/4. године, оличеног у

Сачувано је једно Перењијево писмо настало у Вршцу, вероватно 1391. године, у вези са ослобађањем из затвора неког Влаха Богдана, кога су заточили службеници Химфијевих: Е. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár I*, 202, no. 1823.

⁸¹ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 219-223; Е. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár I*, 279, no. 2563, 286, no. 2634; I. Tringli, *A Perényi család levéltára*, 102-103. Ујхел је садашњи Шаторалаујхел на граници Мађарске са Словачком, поред кога се налазио и Патак.

⁸² Уп. краљево писмо упућено из Вршца у Венецију 28. маја: G. Wenzel, *Magyar diplomaciai emlékek az Anjou korából III*, Budapest 1876, 710-711; Е. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár I*, no. 2529; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби*, 111.

⁸³ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 40; G. Fejér, *Codex diplomaticus X/5*, 163; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби*, 113-114; С. Ћирковић, *Неваде*, 13-14. Е. Fügedi, *Castle and Society*, 133, османски напад на Вршац датује у 1393. годину.

⁸⁴ Најновија литература о Никопољској бици наведена је у: М. Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009) 109-124.

вазалству деспота Стефана према краљу Жигмунду.⁸⁵ Тада су наступиле и нове околности у историји средњовековног Вршца.⁸⁶

⁸⁵ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 83-84; *ИСН II*, 70-74 (Ј. Калић); Р. Engel, *The Realm*, 232.

⁸⁶ О историји Вршца током 15. и прве половине 16. века видети мој рад у наредном броју Историјског часописа.

Aleksandar Krstić

VRŠAC IN THE MIDDLE AGES

Part I: Early Middle Ages – end of 14th century

Summary

The territory of Vršac, town situated in the Southern Banat, were inhabited since prehistory. Traces of early medieval settlements have been discovered on numerous archaeological localities on the wider area of the town. The earliest written mention of Vršac, under its Hungarian name of Ér(d)somlyó, dates from 1227, from the times when the archbishop of Kalocsa exchanged his land property with Hungarian King Andrew II for the town of Požega in Slavonija. Dominican monastery has existed in Vršac since the first half of 13th century. The first information on the royal fortress of Vršac, considered to be built in the decades that followed the Mongolian invasion (1241-1242) was recorded in 1323. The fortress, or a castle of Vršac was situated on a hill rising above the plain of Banat, and was of small proportions (with length of 58, and width of 21 m), with elongated foundations, corresponding to the relief, a massive donjon tower on the Eastern, and a semi-spherical tower on the Western side. This fortification has gained on importance from the end of 14th century, with first Ottoman incursions in the Danube basin area. However, there is a limited amount of information on the development of the Ér(somlyó settlement, lying underneath the identically named fortification. We can conclude, on the basis of archaeological findings, that the settlement was lying on the elevated surface, stretching from the North-Western and Western slopes of the hill Vršački breg to the edge of the marsh Mali Vršački rit. Ér(d)somlyó was mentioned as a market place in 1330, and as a parish in the year of 1334.

Keywords: Vršac, Ér(d)somlyó, Banat, Middle Ages, Hungary, fortress, market place, Dominicans.

Чланак примљен: 27. 05. 2010.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

ВРШАЦ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ II део: од почетка 15. до средине 16. столећа*

Апстракт: Краљ Жигмунд је пре 1431. године град Ћr(d)somlyó (Вршац) са припадајућим властелинством даровао српском деспоту, али му је тај посед привремено одузет 1440. године. Деспот Ђурађ Бранковић је 1444. дао Вршац у залог Јовану Хуњадију, након чега је град дуже од деценије био предмет спора између српског владара и угарског губернатора. Вршац је за то време више пута прелазео из руку породице Бранковић у посед Хуњадија и обратно, да би после пада Србије 1459. године поново припао Хуњадима. Краљ Матија Корвин је 1472. године Вршац даровао тамишком жупану Петру Доцију, а почетком 16. века тврђава је поново у краљевском поседу. О урбаном развоју, становништву и привреди насеља Ершомљо испод истоимене тврђаве има мало података. Као трговиште се помиње 1330. године, а статус града стекао је изгледа крајем 14. или почетком 15. века (као *civitas* забележен је 1416. године). Под османску власт Вршац је пао 1552. године.

Кључне речи: Вршац, Ћr(d)somlyó, Банат, средњи век, Угарска, Србија, Ђурађ Бранковић, Јован Хуњади, Петар Доци, тврђава.

Слабљење османског притиска у Подунављу након Ангорске битке 1402. године и склапање угарско-српског савезништва 1403/1404. године, оличеног у вазалним односима деспота Стефана према краљу

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за просвету и науку Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

Жигмунду, повољно се одразило и на пограничне крајеве јужног Баната.¹ Још током последње деценије 14. столећа краљ Жигмунд је настојао да заштити јужне границе од османских напада стварањем обједињеног одбрамбеног система, поверавајући више жупанија, махом пограничних, на управу својим поузданим присталицама. Оваква пракса на југоисточној граници достигла је свој пуни обим током првих деценија 15. столећа, када је системом одбране на том подручју руководио Пипо од Озоре (Пипо Спано, Филип де Схоларис). Он је од 1404. до 1426. године вршио дужност жупана Тамишке, Крашовске, Ковинске, Чанадске, Арадске, Чонградске, Зарандске и Фејерске жупаније.²

Вршац (Érsomlyó)³ су почетком 15. века такође држали тамишки и крашовски жупани: Филип Корођи и Јован Алшани 1404. године, и Пипо од Озоре 1405-1408. године. Пипо од Озоре је у Ершомљу боравио у октобру 1405. године, о чему сведочи и једно његово писмо настало у овом граду.⁴ Годину дана касније, 5. новембра 1406, у Вршцу је био и угарски краљ.⁵ Жупани су, као и раније, за кастелане Вршца постављали своје фамилијаре,⁶ који су истовремено имали и функције поджупана

¹ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 83-84; *Историја српског народа (=ИСН) II*, Београд 1982 70-74 (Ј. Калић); Р. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London-New York 2001, 232; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002 (=П. Рокаи, *Историја*), 131; А. Крстић, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове: слојеви култура Баната, зборник радова, ур. М. Матицки и В. Јовић, Београд 2010, 77-78.

² Е. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest 1986, 129, 133; Р. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457 I*, Budapest 1996, 139, 144-145, 203-204.

³ О историји Вршца до почетка 15. века: А. Крстић, *Вршац у средњем веку. I део: од раног средњег века до краја 14. столећа*, Историјски часопис (=ИЧ) 59 (2010) 77-102.

⁴ Писмом од 20. 10. 1405. године тражио је од свих судских инстанци у Краљевини да до 13. јануара 1406. године одложе рочишта у парницама против Бенедикта Химфија од Егерсега и његовог брата Хима, јер су се налазили у краљевој служби (највероватније су учествовали у походу на Босну у јесен 1405. године): Е. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár III/1 (1400-1406)*, Budapest 1958, no. 4210. Уп. Ј. Мргић, *Северна Босна 13-16. век*, Београд 2008, 95-96.

⁵ Жигмундово писмо Ердељском каптолу поводом одређивања граница једног поседа, датовано „in Ersomplio”: Magyar Országos Levéltár (Мађарски државни архив), Budapest, Collectio Antemohacsiana (DI) 30425. Уп. и: Р. Engel – N. C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382-1438)*, Budapest 2005, 86.

⁶ А. Крстић, *Вршац у средњем веку I*, 89, у нап. 43 омашком су погрешно наведени приређивач и година издања *Анжујског дипломатара* са регестом повеље из 1323. године, у којој је сачуван први помен кастелана Вршца. Тачан библиографски

Крашовске жупаније: 1404. године на овим положајима налазио се Бенедикт, син Егидија од Добше, прво заједно са Ладиславом Бардушем, а потом са Јаковом од Бекефалве. Њих су на месту заповедника града и поджупана наследили Пипови људи, Павле Чапи и Валентин Тели (1406), а затим Јаков Чеп од Ђертениша (1408).⁷

Деспот Стефан Лазаревић је 1411. године од краља Жигмунда добио бројне поседе широм Угарске, између осталог у Торонталској жупанији тврђаву Бечеј, на острву у Тиси, са варошима Бечеј, Бечкерек, Арача и Башаид. Извесно је већ тада био именован за жупана ове жупаније.⁸ Није познато да ли је Вршац у суседној Крашовској жупанији био међу властелинствима које је добио деспот Стефан, али се то чини вероватним. На основу једног забележеног судског спора вођеног 1431. године може се закључити да је Вршац у то време био у поседу деспота Ђурђа Бранковића. Наиме, извесни Дионисије звани Дија из села Воја, јобађ Ладислава Химфија Реметског, тврдио је пред Петром и Симоном, службеницима вршачког кастелана Ладислава сина Михаила, да је законито стекао два вола и једног коња од Новака и Николе, синова Мартинових *de Dragalyolch dezpoti*. Међутим, ови официјали, у ствари вршачки вицекастелани, ухапсили су и злостављали поменутог Дију, и при том му одузели више комада разног оружја (мач, бодеж, лук, тоболац, футролу за лук), једну памучну тунику и 10 златних форинти. Због тога је Ладислав Химфи у име свог злосрећног кмета поднео тужбу против

податак је: L. Blazovich–L. Géczy, *Anjou-kori oklevéltár VII*, Budapest-Szeged 1991, 326, no. 712.

⁷ Вршачки кастелани су, у својству поджупана, са племићким судијама Крашовске жупаније судили у неколико спорова везаних за одређивање међа поседа и угрожавање поседовних права: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, Budapest 1883, 244-245, 247; E. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár II/2 (1407–1410)*, no. 6070. Тамишки жупан Пипо од Озоре наредио је марта 1406. године вршачким кастеланима и крашовским поджупанима Павлу Чапију (*de Chaph*) и Валентину Телију (*de Twl*) да не ометају Јакова и Николу Чепу (*Cherph*) у изградњи замка (*castellum seu fortalitium*) на њиховом поседу у Ђертенишу (поред реке Брзаве, источно од Гатаје у Румунији): G. Wenzel, *Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez*, *Történelmi Tár* 1884, 18; E. Mályusz, *Zsigmond-kori oklevéltár II/1*, no. 4509. О кастеланима Ершомља уп. и: P. Engel, *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*, Budapest 1977, 109-110; idem, *Archontológia I*, 144-145, 309. О властeosким замковима у време краља Жигмунда: E. Fügedi, *Castle and Society*, 137-141.

⁸ *ИСН II*, 85-86, 322-323 (Ј. Калић, С. Ђирковић); P. Engel, *Archontológia I*, 210; idem, *The Realm*, 232-233.

вршачких кастелана, то јест вицекастелана Петра Фејера.⁹ На сигуран закључак да је Вршац био у деспотовом поседу не упућује само то што је спор око стоке у који су умешани деспотови кметови изнет пред вршачког кастелана, односно његове вицекастелане, него још више чињеница да је поменути Ладислав, син Михаила од Геста, био деспотов фамилијар и његов кастелан у Таљи и Токају од 1433. до 1439. године, а краће време је исту дужност обављао и у другим деспотовим градовима у Угарској (Болдогкеу, Мункачу и Регецу 1433. године).¹⁰ Околност да је српски владар овог свог угарског службеника премештао по потреби из једног града у други, с краја на крај Угарске, сведочи и о поверењу које је имао у њега.

Поред деспота, властелинства у јужном Банату имала је и поједина српска властела. Деспоти и други српски великаши који су држали поседе у Угарској доводили су на њих своје људе: службеници су често били Срби, а и сељаци из Србије прелазили су на ова властелинства. Слободно кретање преко подунавско–посавске границе и редовне трговинске везе олакшавали су упознавање угарских крајева и поспешивали померања српског становништва, које је бежало од турске опасности.¹¹ У

⁹ Пошто су оптужени кастелани (тј. вицекастелани) порицали да су нанели наведену штету, крашовски, чанадски и ковински жупан Матко Таловац је 5. августа наредио да се они полагањем заклетве заједно са дванаесторицом племића оправдају да нису криви. Требало је такође да наведени јобађ Дија са тројицом људи положи заклетву, како би потврдио своју оптужбу против вицекастелана Петра Фејера, што је он и учинио 16. августа 1431. године. Штета је процењена на износ од „трећине од 100 форинти”: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 340-342.

¹⁰ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526 (=Oklevéltár)*, Budapest 1907, 95-96, 101-102, 106-110; P. Engel, *Királyi hatalom*, 99, 110, 144, 160, 162; idem, *Archontológia I*, 284, 309, 370, 399, 439, 444, 517, II, 85; К. Јиричек, *Историја Срба II*, Београд 1988, 376-377; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 600.

¹¹ О поседима српске властеле на територији јужног Баната у време деспота, српским сеобама преко Саве и Дунава и српском становништву на том простору видети: *ИСН II*, 318, 320, 325 (С. Ћирковић); Д. Динић-Кнежевић *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске*, Зборник Матице српске за историју (=ЗМСИ) 37 (1988) 10, 25-30; С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у 14. и 15. веку*, Сеобе српског народа од 14. до 20. века, Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд 1990, 39-42; М. Благојевић–Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2000, 285-289; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната (15. век – прва половина 16. века)*, ЗМСИ 73 (2006) 32-36, 40, 44.

првој половини 15. века у документима се први пут јавља читав низ насеља на подручју Крашовске жупаније која носе словенска, тј. српска имена, већином у поседу угарских племића.¹² Међутим, за разлику од неких других јужнобанатских градова, као што су Ковин, Торњиште (код Панчева) и Х(а)рам на пример, о Србима на подручју Вршца у овом периоду нема сачуваних директних и конкретних података. Због тога је врло занимљива наведена парница из 1431. године, у којој се помињу деспотови људи Новак и Никола, синови Мартина из Драгољевца. То је једини забележени помен овог насеља, које није убицирано, али се из контекста читаве приче може закључити да се село Драгољевац налазило на подручју вршачког властелинства.¹³

У настојању да пронађе податке о средњовековном Вршцу у историјским изворима, а незнајући да је Вршац у ствари Ершомљо, Феликс Милекер је насеље Podwersa (Poduersa) у Крашовској жупанији идентификовао са Вршцем, односно вршачким подграђем. Он је сматрао да је правилна транскрипција имена овог насеља Подвршан, што је потом прихваћено и у српској историографији.¹⁴ Насеље Podwersa припадало је Јовану Јанкију од Нађлака, а након што је он умро без мушких потомака, краљ Жигмунд га је 1427. године даровао, заједно са другим Јанкијевим поседима, вранском приору Алберту од Нађмихаља. У краљевој даровници од 19. маја 1427. године, у акту Чанадског каптола о увођењу Алберта Нађмихаљија у посед добијеног властелинства од 29. јула исте године, као и у краљевој потврди наведене даровнице од 14. фебруара наредне

¹² Уп. D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894, 112.

¹³ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 340. Ф. Милекер је Dragalyolch довео у везу са топонимом Valea Dragoi код Барбоша, северозападно од Решице у Румунији, што се тешко може прихватити: V. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár 1915, 82.

¹⁴ V. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 123; исти, *Вршачки град, историјско–археолошка скица*, Вршац 1934, 4, 7; исти, *Кратка историја Вршца*, Вршац 1935, 3-4 (=Вршац у старини, Милекерове свеске 2, Вршац 2009², 41, 44, 186-187); Д. Поповић, *Срби у Банату до краја 18. века, Историја насеља и становништва*, Београд 1955, 102; М Петровић, *Вршачка кула*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 6-7 (1976) 53. Одатле се и у најновијим прегледима вршачке историје понавља како први поуздани подаци о насељу датирају из око 1425. године, из времена досељавања Срба под деспотом Ђурђем Бранковићем, када се назива Подвршац: *Енциклопедија српског народа*, гл. уредник Р. Љушић, Београд 2008, 205, s. v. *Вршац* (Д. Гатарић). Резерву према идентификацији Podwersa – Вршац изразио сам још у раду: *Из историје*, 47.

1428. године, набрајање поседа иде истим редоследом. Оно почиње од Нађлака и других насеља у Чанадској жупанији, а затим се прелази на насеља у Крашовској жупанији, и то идући са севера на југ, од Сентђурађа на Брзави, до Јама (сада Жама) и Русовца (Русове) на Карашу и Вичинику, после чега се бележе још два поседа у Тамишкој жупанији. У том следу, после прихода од прелаза преко реке у Сентђурђу и кастела у истом месту, наводе се насеља Podwersa, Dupolcz, Vaad (Ватин), а затим више других села, од којих су бар последња два лежала поред реке Иган.¹⁵ На основу уочене логике набрајања поседа са севера ка југу, може се закључити да се наведена Подв(е)рша налазила негде између Сентђурђа и Ватина. Ипак, имајући у виду име овог села, није немогуће да је оно лежало негде подно Вршачких планина, али је свакако искључено да је у питању вршачко подграђе, не само зато што се оно у документима назива истим именом као и сама тврђава – Ersomlyo, већ и стога што је оно увек било међу „припадностима” ове тврђаве, а никада део властелинства породице Јанки.¹⁶

Недоумицу је изазивао и један акт Арадског каптола од 18. маја 1439. године, који се односи на деобу опустелих поседа Олахсаг и Драгомифалва код Лугаша, између сродника, припадника две гране једне влашке племићке породице. На документу је, поред других свештених лица Арадског каптола, потписан и каноник Доминик, уз чије име у Пештијевом издању овог акта стоји „de Vershecz”.¹⁷ Милекер је, као и Чанки, крајем 19. века сматрао да је овде реч о јужнобанатском Вршцу, али је након тога променио мишљење, тако да у његовим познијим радовима помен арадског каноника из 1439. године више није повезиван

¹⁵ „...Item Zenthgewrgh, Alchy, Kerepche iuxta fluuium Borza cum tributo in eadem Zenthgewrgh exigi consueto, et castello ibidem habito, necnon Podwersa, Dupolcz, Vaad. Item Kwles, Rarozygeth, Naghbelzek, Kyzded Belzeg, Item Sythe, Gerech, Igrechy, ac alias duas villas iuxta fluuium Igon habitas, Item Vasarhel, Jaam et Rusolch appellatas, alias eciam quaslibet possessiones atque villas iuxta fluuios Crassow et Wytelnek vocatos in Comitatu de Crassou situatas...”: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 311, 317-318, 320-321.

¹⁶ После Албертове смрти 1434. године, властелинство је припало његовим синовима, Јовану, Ладиславу и Ђорђу. Ђорђе од Нађмихалџа је због „невере” лишен свих поседа 1444. године. Потомци Нађмихалџских су још 1550. године потраживали наведене поседе у Крашовској жупанији, протествујући што их је краљ Фердинанд I дао Петру Петровићу и Ђорђу Утјешеновићу: F. Pesty, *Krassó vármegye története IV*, 49-50; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, 112; Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 44, 187.

¹⁷ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 367-369.

са Вршцем.¹⁸ Иако Милекер није навео разлоге за промену свог става по овом питању, она је била оправдана, будући да се на снимку документа види да је тај каноник заправо убележен као Доминик „de Wybecz”.¹⁹

Током владавине Анжујаца и Жигмунда дошло је до снажног замаха урбанизације у Угарској. Правни положај градских насеља и степен њихове аутономије био је различит – од слободних краљевских градова (*libera regia civitas*) са широким привилегијама, преко црквених градова, првенствено бискупских седишта, до градова у поседу великаша. Посебну, велику групу насеља чинила су трговишта (лат. *oppidum*, мађ. *mezőváros*), неутврђена и често недовољно урбанизована насеља, која су у руралним крајевима, какав је био Банат, имала улогу регионалних привредних центара. Осим Темишвара, на овом простору није било краљевских градова који би спадали међу значајније урбане центре Угарске.²⁰

Иако се налазило на важном путном правцу који је повезивао Темишвар са Подунављем, те је стога било трг (*forum*) још у првој трећини 14. века, насеље под вршачком тврђавом није се брзо развијало као привредни и урбани центар. Наиме, још 1392. године краљева повеља убраја Ершомљо у рурална места, ничим га не издвајајући од осталих насеља вршачког властелинства.²¹ Један документ краљеве канцеларије

¹⁸ С. Милекер, *Повесница слободне краљеве вароши Вршица I*, Панчево 1886, 35; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, 109. Међутим, у литератури се и касније наводило да је Вршац под тим именом забележен 1439. године, што сам и сâм учинио у раду: *Из историје*, 47.

¹⁹ Документ се чува у Румунији, у Arhiva Istorică a Filialei Din Cluj a Academiei RR; снимак у Magyar Országos Levéltár, DF 254995. Уколико се не ради о неком месту у Арадској жупанији, вероватно је у питању Új Pécs (сада Pécú Nou) у Тамишкој жупанији.

²⁰ О развоју градова, градског права и аутономије у Угарској детаљније: Р. Engel, *The Realm*, 250-264; П. Рокаи, *Историја*, 79-81, 105. О средњовековним градовима и варошима на простору данашњег Баната: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 15-22, 97, 116-117, 125-126; В. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 6, 19-20, 56-58, 152-155; исти, *Банатске историје*, Милекерове свеске 3, Вршац 2003, 173-175. О Темишвару: J. Szentkláray, *Temesvár története*, in: *Temesvár, Magyarország vármegyéi és városai*, ed. S. Borovszky, Budapest s. a, 1-31; I. Petrovics, *Foreign Ethnic Groups and Urban Development in Medieval Hungary: the Case of Temesvár*, *Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie-istorie V* (1997) 235-245.

²¹ „Castrum nostrum Ersomlyo simulcum possessionibus et villis Ersomlyo, Crassofew, Chernech, Jabolnok, Waradya et Wizwar vocatis...”. С друге стране, у истом документу се подграђе тврђаве Патак у Земпленској жупанији назива *opidum Patak*: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 220-221. Уп. А. Крстић, *Вршац у средњем веку I*, 91-92, 97, 99-100.

из 1416. године, настао поводом сукоба међу ситним поседницима, за сада је једини познати који, макар успут, изреком помиње Вршац као градско насеље – *civitas*.²² Ако се сме судити на основу тако фрагментарних података, и имајући у виду Жигмундову политику подстицања развоја градова у пограничним областима, коју добро илуструју сачуване ковинске привилегије,²³ могло би се закључити да је Вршац градски статус са одговарајућим привилегијама добио крајем 14. или почетком 15. столећа.

Нажалост, о самом Вршцу као насељу, његовој урбанизацији, конкретном садржају добијених повластица, грађанству и привредном животу вароши у позном средњем веку данас се не може ништа рећи због недостатка одговарајуће изворне грађе. Случајни налази са локалитета *Капелин брег* подно тврђаве: наковањ, калуп – матрица за отискивање у кожи или искуцавање у сребрном лиму, сребрна чаша украшена на унутрашњој страни готичком розетом, који се датирају у 14-15. век, указују на постојање занатских радионица и илуструју стил живота богатијих становника града.²⁴ Током систематских археолошких истраживања вршачке тврђаве 1997-2002. године сакупљени су бројни покретни налази: уломци керамичких посуда, оружје и делови ратничке опреме, разноврсни предмети од гвожђа, кости и камена, уз ретке предмете луксузне израде од бронзе и стакла. Они сведоче о животу у вршачком замку, али успут пружају и неке информације о привредној активности у Вршцу. Тако налази кухињске (лонци, поклопци, зделе, цедиљке, црепуље) и трпезне

²² Краљ Жигмунд је 18. августа 1416. године наредио крашовском жупану или поджупану и жупанијским племићким судијама да испитају жалбу Гала, Михаила и Петра, синова Марка и унука Петра од Араче, поднету против њихових рођака из друге гране фамилије Арачких, Јована и његовог сина Мартина. Јован и Мартин су скоро три године без одобрења својих рођака користили њихов део некада заједничког породичног поседа Араче, убирајући све приходе, и без знања оштећених продали њихов виноград „in monte seu territorio civitatis Ersomlya vocate”. Осим тога, док је мајка тужитеља присуствовала миси у парохијској цркви, Јован Арачки је упао у њихову кућу, обио им шкрињу и однео све повеље које доказују њихово право на посед: E. Mályusz-I. Borsa, *Zsigmond-kori oklevéltár V (1415-1416)*, Budapest 1997, 591, no. 2215.

²³ I. Magdics, *Rácskevei okmánytár*, Szekesfehervár 1888, 1-35; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевских шајкаша*, Гласник Српског ученог друштва 67 (1887) 1-22; А. Крстић, *Из историје*, 34-39, где су детаљно разматране ковинске привилегије и наведена ранија релевантна литература.

²⁴ Предмети се чувају у Градском музеју у Вршцу: инв. бр. Аа 4206, Аа 4208; Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 186-187; *Народни музеј у Вршцу 1882-1972*, Вршац 1972, 132.

керамике (зделе, бокали и крчази) указују на локалну израду, али и на увоз из аустријских и других угарских грнчарских радионица. За предмете луксузније израде: две бронзане зделе и стаклене посуде, очуване у фрагментима, један ливени треножни гвоздени свећњак и ретке налазе накита, укључујући и апликације за одећу, изнето је мишљење да не потичу из локалних вршачких радионица, већ да су увежени из значајнијих занатских центара Угарске, или немачких радионица. Бројни налази гвозденог оружја и оруђа (стреле, врхови копаља, мамузе, потковице, ножеви, српови, косир, клинови, катанци, браве, итд.) упућују на постојање вршачких ковачких радионица, а потребе за оправком каменог утврђења и израда камених пројектила од локалног гнајса сведоче о клесарској занатској делатности.²⁵

Са друге стране, откривена позносредњовековна кућа – полуземуница у парку Неуропсихијатријске болнице, на периферији средњовековног насеља, која се према археолошком материјалу (керамика и алати од гвожђа) датује у 15-16. век, указује на то да је градско насеље, бар на својим ободима, још увек задржавало рурална обележја.²⁶

Након што су му Османлије 1439. године заузеле државу, деспот Ђурађ је због сукоба са новим угарском краљем Владиславом I Јагелонцем (1440-1444) изгубио и своје поседе у Угарској.²⁷ Краљ Владислав I је деспоту Ђурђу одузео и Вршац, који је дао свом ризничару Михаилу Орсагу од Гута и његовом брату Јовану. Међутим, млади краљ је врло брзо, већ 9. децембра 1440. године, услед „крајње потребе” узео Вршац натраг себи, дајући Михаилу и Јовану Орсагу у замену краљевску тврђаву Шољмош у Арадској жупанији.²⁸ Деспот Ђурађ се у лето 1441. године измирио са краљем Владиславом I и његовим присталицама, али је ипак морао да се одрекне бројних својих поседа широм Угарске у корист

²⁵ М. Брмболић, *Вршачки замак*, Београд 2009, 65-101, 130-138. Уп. и: В. Манојловић-Николић, *Средњовековно оружје са Вршачког утврђења: археолошки подаци*, Истраживања 18 (2007) 49-57.

²⁶ Захваљујем археологу Миодрагу Аралици, кустосу Градског музеја у Вршцу, на подацима о резултатима археолошких истраживања на простору Неуропсихијатријске болнице и другим локалитетима, које ми је љубазно ставио на располагање.

²⁷ *ИСН II*, 250-251, 326-327 (М. Спремић, С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 235-236, 247-248.

²⁸ Краљ се обавезао да ће браћи Орсаг бити враћен Вршац, или им дата нека друга тврђава исте вредности, уколико он или његови наследници на престолу не буду у могућности да њима и њиховим потомцима осигурају мирно уживање добијеног поседа Шољмош: F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 381-383.

ердељског војводе Јована Хуњадија. Како би ову утицајну личност наградио за заслуге током „Дуге војне” са Турцима, надокнадио му ратне трошкове, и задобио га за склапање мира са султаном којим је обновљена српска држава, деспот је у лето 1444. године Хуњадију препустио Вилагошко властелинство у Зарандској жупанији.²⁹ Хуњади је, изгледа у исто време, у залог добио и бројне друге деспотске поседе у Угарској: Мункач у Берешкој, Сатмар, Немети и Нађбању (Rivuli Dominarum) у Сатмарској, Дебрецин у Бихарској, Бесермењ у Сабољчкој жупанији, као и Вршац у Крашовској жупанији. Наредне 1445. године Хуњади је и званично уведен у посед наведених властелинстава.³⁰

Вршац је опет прешао у руке деспота Ђурђа Бранковића након Хуњадијевог заробљавања у Србији 1448. године, до чега је дошло после тешког пораза угарске војске у сукобу са Турцима на Косову пољу. Губернатор Угарске се заробљеништва у Смедереву ослободио тек пошто се обавезао да ће платити ратну штету коју је начинио у Србији и вратити деспоту поседе које је заузео, осим оних које је држао према њиховим ранијим уговорима.³¹ Хуњади је морао деспоту да врати и Вилагош, а из једног занимљивог документа од 13. марта 1450. године сазнаје се да је био принуђен да преда и тврђаву Ершомљо.³²

²⁹ G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Ioannis Corvini de Hunyad*, Budae 1844, 71-75; *ИСН II*, 257, 327 (М. Спремић, С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 288; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, Пад Српске деспотовине 1459. године, зборник радова, ур. М. Спремић, Београд 2011, 232.

³⁰ Палатин Ловра Хедервари је 2. јула 1445. године од Стонобеоградског каптола тражио да Хуњади буде уведен у посед ових градова и вароши које је добио у залог. Каптол је 18. септембра исте године обавестио палатина да је током последње декаде јула и прве половине августа Хуњади уведен у посед вароши Дебрецин у Бихорској и Бесермењ у Сабољчкој жупанији и њима припадајућих села и селишта, затим у посед града Мункача и његовог властелинства, као и вароши Берг, Ламбертсас и Вари, такође у Берешкој жупанији. У извештајима Стонобеоградског каптола, сачуваним у препису из 1506. године, не помиње се увођење Хуњадија у посед Вршца и његовог властелинства, али се то извесно догодило, како се види из догађаја наредних година: *DI 37602*; А. Крстић, *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, Мешовита грађа 32 (2011) 125-156.

³¹ *ИСН II*, 327-328 (С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 344-345; Ђ. Бубало, *Поседи*, 233.

³² Хуњади је оптужио Ладислава Патакија, деспотовог фамилијара и кастелана Таље, као једног од одговорних што се након заробљавања у Србији 1448. године из

Вршац је читаву деценију после губернаторовог изласка из смедеревског затвора био предмет аспирација породице Хуњади. После неуспелог споразума између српског владара и угарског губернатора из маја 1450. године, у коме се не помиње Ершомљо,³³ деспот Ђурађ је поново регулисао односе са Јованом Хуњадијем мировним уговором у Смедереву 7. августа 1451. године. Споразумом је било предвиђено да се деспотова унука Јелисавета, кћи Кантакузине Бранковић и грофа Улриха Цељског, уда за млађег губернаторовог сина Матију, потоњег угарског краља. Деспот се са породицом обавезао да ће у случају да до брака не дође, Хуњадију и његовим синовима као накнаду предати, поред деспотских поседа које већ држе (Мункач, Сатмар, Немети, Нађбања, Дебрецин и Бесермењ) још и бројне друге поседе: Купиник, Сремску Митровицу и Сланкамен у Сремској, Бечеј и Бечкерек у Торонталској, Вршац у Крашовској и Вилагош у Зарандској жупанији.³⁴ Будући да је уговор испоштован, и млада Јелисавета предата Хуњадију, наведени градови су остали у деспотовим рукама.³⁵

Смедеревским уговором из 1451. године односи деспота и Хуњадија били су само закратко изглађени. Када је Хуњадијев шурак Михаило Силађи 17. децембра 1455. године заробио деспота Ђурђа у Купинику, српски владар је морао да исплати висок откуп и да се обавезе да ће Силађију препустити Бечеј и Шомљо, то јест Вршац, са њима припадајућим варошима, селима и пустарама.³⁶ Краљ Ладислав V (1445-

Смедерева ослободио тек када је оставио сина Ладислава као таоца и предао тврђаву Ершомљо. Како је Патаки одбио оптужбе, спор је требало да пресуди двобој њихових представника заказан за празник светог Варнаве (11. јун 1450.) пред државним сталезима у Будиму: К. Szabó, *Az Erdélyi Múzeum eredeti oklevéleinek kivonatai (1232-1540) III*, Történelmi Társulat 1890, 105.

³³ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 159-162.

³⁴ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X*, Pesten 1853, 305-312; G. Fejér, *Genus*, 149-157; *ИСН II*, 328 (С. Ђирковић); А. Крстић, *Из историје*, 48; Ђ. Бубало, *Поседи*, 234, где се Ершомљо идентификује са Шемљугом.

³⁵ Девојчица је умрла већ у јесен 1455. године: М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 474.

³⁶ Иако у документу стоји само Somlyo, сигурно је у питању Ершомљо (Вршац), а не Мезошомљо (Шемљуг), који деспот није поседовао. Ова исправа краља Матије издавана је више пута: S. Kaprinai, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae II*, Vindobonae 1771, 195-200; А. Bárány, *Torontál vármegye hajdana*, Buda 1845, 15-16; F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, 406-408; *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1*, Budapest 1919, 423-425; регест: L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 240; уп. К. Жиречек, *Историја Срба I*, 381-382; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 471-473; Ђ. Бубало, *Поседи*, 234-235.

1457) спречио је спровођење овог уговора, тако да је стари деспот и следеће године боравио у Бечеју, током османске опсаде Смедерева и Београда. Међутим, наредне 1457. године дошло је до грађанског рата између краља и странке хуњадијеваца, у који се, на краљевој страни, умешао и нови српски владар, деспот Лазар Бранковић. Српски деспот је у априлу 1457. године заузео Ковин и још неке подунавске градове, али су снаге хуњадијеваца 25. маја потукле Србе на Тамишу, и освојиле деспотов град Бечеј, убивши кастелана са породицом.³⁷ Шта се за то време дешавало са Вршцем није познато, али је, по свему судећи, и он допао у Силађијеве руке. Градови Бечеј и Вршац враћени су наследницима деспота Лазара 1458. године, током преговора које је нови угарски краљ Матија Корвин (1458-1490) водио са њима о предаји Смедерева и Голупца у замену за поседе у Угарској. Краљ Матија је, међутим, 20. августа исте године обећао свом ујаку Силађију да ће он поново преузети град Бечеј и варош Бечкерек, и град Шомљо са „припадностима”, у случају да Бранковићи изневере угарског краља, умру без мушког потомства или предају Голубац Турцима.³⁸ Стицајем околности, Голубац се управо тих дана предао Махмут-паши Анђеловићу, који је у лето 1458. године освојио скоро читаву српску државу осим Смедерева.³⁹

Сећање на то да је Вршац био у поседу деспота Ђурђа Бранковића задржало се међу Србима који су живели у овом граду много дуже од његовог другог имена. Евлија Челебија, иначе непоуздан у историјским предањима, боравећи 1665. године у Вршцу, чуо је да је вршачку тврђаву подигао „један од српских краљева по имену Деспот”.⁴⁰ Према локалном

³⁷ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 204-206; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд-Сремски Карловци 1927, 241; С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*, ЗИМС 1 (1970) 85-86; *ИСН II*, 304, 329 (М. Спремић, С. Ћирковић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 503-504; П. Рокаи, *Историја*, 158-159; исти, *Прилог биографији деспота Лазара Бранковића*, ИЧ 56 (2008) 189.

³⁸ Видети напомену 36.

³⁹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 14; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 23-24; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 523; А. Крстић, *Из историје*, 48-49; Ђ. Бубало, *Поседи*, 238.

⁴⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 308 Yazmasının Transkripsyonu – Dizini*, 7. Kitap, Hazırlayanlar Y. Dağlı – S. A. Kahraman – R. Dankoff, İstanbul 2000, 166; Evliya Çelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod i komentar Н. Šabanović, Сарајево 1979, 542. Захваљујем колеги Александру Јаковљевићу за турско издање Евлијиног дела.

предању забележеном у 19. веку, Срби који су дошли са деспотом Ђурђем, наводно 1425. године, населили су се на брегу над увалом *Козлук* (североисточно од града). Они су своје ново насеље назвали Вршац због његовог положаја. Поједине вршачке грађанске породице изводиле су своје порекло од тада досељених Срба.⁴¹

У светлу чињенице да је Вршац са околином више година припадао српском владару, требало би размишљати о најстаријој прошлости неколико православних манастира на том подручју. Деспот Ђурађ је од папе Николе V (1447-1455) добио одобрење да на својим угарским властелинствима може подићи девет манастирчића за православне монахе.⁴² Манастире смештене на обронцима Вршачких и Банатских планина предање везује за Светог Саву и деспота Јована Бранковића, али прве поуздане вести о њима имамо тек од друге половине 16. века, када су убележени у османским дефтерима. Године 1566/7. године и касније пописани су манастири Месић посвећен Светом Јовану Крститељу, код истоименог села источно од Вршца, Мало Средиште (Свети Арханђели) западно од Вршца и манастир Виреш Свети Никола у близини Вршца.⁴³ Постоји мишљење, засновано на префиксу *Viroş* (од *vörös* – мађ. црвен), да се овај последњи налазио на локалитету Црвенка, вероватно оном подно Вршачког брега, југоисточно од града.⁴⁴

⁴¹ С. Милекер, *Повесница*, 35.

⁴² Е. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestris ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892, 225; Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939, 357; *ИСН II*, 442 (С. Ђирковић).

⁴³ О овим и осталим манастирима у Вршачкој нахији: О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 43, 77, 114, 132, 135, 188; Р. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554-1579)*, Szeged 1996, 21-22, 76, 79, 91, 134, 147, 149, 169-172; D. Ţeicu, *Die Ekklesiastische Geografie des Mittelalterlichen Banats*, Bucureşti 2007, 119-123, 139, 146, 148. Уп. Р. Грујић, *Духовни живот*, 368-369; М. Јовановић, *Српски манастири у Банату*, Београд 2000, 13-30, 45-50; Д. Рацков, *Манастир Месић*, Нови Сад 2002.

⁴⁴ Т. Halasi-Kun, *Unidentified Medieval Settlements in Southeastern Hungary: Alba Ecclesia, Castrum Ér-Somlyó, Castrum Somlyó, and Maxond*, Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh, ed. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, 299-300, претпоставља да је манастир био на потесу Црвенка северно од Вршца, али је извесније да би га требало довести у везу с истоименим потесом под Вршачким брегом, југоисточно од града, јер је на суседном потесу Физеш (Визош) у 19. веку забележен топоним *Манастириште*: С. Милекер, *Повесница*, 42.

После пада Голупца у турске руке августа 1458, а потом и Смедерева јуна наредне године, сва властелинства у Угарској била су одузета деспотској породици. Османлије су заробиле Силађија код Пожежене 1460. године,⁴⁵ па је после његовог погубљења у Цариграду наредне године Вршац поново доспео међу краљеве поседе. Краљ Матија Корвин је априла 1472. године даровао Вршац познатом ратнику, бившем капетану Београда, заповеднику дунавске флоте, тамишком жупану и потоњем јајачком бану Петру Доцију.⁴⁶ Вршац је припадао Доцију вероватно до смрти 1494. године.⁴⁷

Позивајући се на један акт из 1492. године, Д. Чанки је изразио мишљење да је Ершомљо у то време можда доспео у руке великашке породице Гереб Вингарти.⁴⁸ Наиме, палатин Стефан Запоља је 8. новембра 1492. године Петру и Матији Геребу од Вингарта, на њихов захтев, израдио препис поменуте повеље краља Матије од 20. августа 1458. године о признавању Силађијевог права на Бечеј и Вршац у случају да Бранковићи почине неверу, изумру или предају Голубац Турцима.⁴⁹ Чини се да је Геребима, сестрићима Михаила Силађија,⁵⁰ ова повеља из 1458.

⁴⁵ L. Thallóczy-A. Áldásy, *Oklevéltár*, 248-250; A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades*, Lipsiae 1771, 556; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 391-392; О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, ЗМСИ 3 (1971) 11-12.

⁴⁶ Поступајући по захтеву краља Матије од 7. априла 1472. године, Арадски каптол је по устаљеној процедури, у присуству суседа и сумећника, увео тамишког жупана Петра Доција у посед града Ершомљо и припадајућег властелинства 25. јуна исте године: DI 45495; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 95; V. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 52; А. Крстић, *Из историје*, 49.

⁴⁷ О Доцију видети: L. Thallóczy-S. Horváth, *Jajcza (banság, vár és város) története 1450-1527*, Budapest 1915, CXXXVII-CXXXVIII, CXVI-CXVII, CCLXXIII, 51-53, 59, 68 (=LJ. Thallóczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527*, prevod M. Šufflay, Zagreb 1916, 112, 115-116, 233); К. Јиречек, *Историја Срба I*, 411-412; А. Ивић, *Историја*, 21, 23, 25; Ј. Калић-Мијужковић, *Београд*, 197, 437; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459-1683)*, Београд 1974, 70, 73-75; *ИСН II*, 382, 385 (С. Ћирковић); P. Engel, *Középkori magyar genealógia*, Magyar Középkori Adattár, CD-Rom, Budapest 2001, tab: *Dóci*.

⁴⁸ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 95; по њему и: V. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, 52.

⁴⁹ Наведена краљева исправа налазила се у рукама трећег брата Гереба, ердељског епископа Ладислава, али он није био вољан да је уступи својој браћи, правдајући се да је и њему потребна: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1*, 474-475.

⁵⁰ Браћа Гереби били су синови Силађијеве сестре Софије, а краљ Матија Корвин син његове друге сестре Јелисавете: P. Engel, *Középkori magyar genealógia*, tab: *Kacsics nem 6. Geréb (vingárti), Szilágyi (horogszegi)*.

године била потребна због Бечеја, а не због Вршца, који им највероватније није ни припадао. Гереби су Бечеј добили од Матијиног наследника, краља Владислава II Јагелонца (1490-1516).⁵¹

Беатриса Франкопан, удовица херцега Јована Корвина, ванбрачног сина краља Матије, тражила је у октобру 1506. године од краљевог дворског судије исправе Стонобеоградског каптола из 1445. године о увођењу Јована Хуњадија у посед властелинстава које је добио у залог: Мункач, Сатмар, Немети, Нађбања, Дебрецин, Бесермењ и Вршац. Пошто су наведени документи били у рукама Николе Керестурија, Корвинова удовица је од канцеларије дворског судије добила два њихова преписа. Један се односи на увођење Хуњадија у посед Дебрецина у Бихарској и Бесермења у Саболчкој жупанији са припадајућим селима и селиштима, а други на исту процедуру за град Мункач и његово властелинство, укључујући и вароши Берг, Ламбертсас и Вари у Берешкој жупанији.⁵² Како се међу актима преписаним 1506. године не налазе извештаји о увођењу Јована Хуњадија у посед добара које је истом приликом добио у Сатмарској жупанији (Сатмар, Немети, Нађбања) и Крашовској жупанији (Вршац), може се оправдано претпоставити да херцегинја тада није била заинтересована за ова властелинства. Наиме, Јован Корвин, као највећи поседник у Угарској крајем 15. и почетком 16. века, држао је у својим рукама још од 1484. године Мункач и Дебрецин. Овај последњи је и у јануару 1506. године припадао његовој удовици.⁵³ Дакле, ни ове исправе из 1506. године сасвим сигурно немају значаја за историју Вршца, јер је Вршац почетком 16. века поново био у краљевом поседу. То произилази из предрачуна државних расхода за 1504. годину, у коме је наведена и плата вршачког кастелана.⁵⁴

Другу половину 15. века на подручју јужног Баната, који је постао погранична зона према Османском царству, обележила су честа ратовања и четовања. Пустошећи пљачкашки упади акинџија из Смедеревског и Видинског санџака повремено су допирали до Темишвара и Великог

⁵¹ Гереби су се 1498. године спорили око града Бечеја са породицом Соколи: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza II*, 125; уп. и: Р. Шмит, *Средњовековни градови у Војводини*, Војводина I, 310.

⁵² DI 37602. Уп. напомену 30.

⁵³ F. Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473-1496)*, *Starine JAZU* 37 (1934) 200-201, 223, 291; G. Herpay, *Debrecen szabad királyi város levéltára diplomagyűjteményének regesztái*, Debrecen 1916, 95-96; G. Schönherr, *Hunyadi Corvin János (1473-1504)*, Budapest 1894, 29-31.

⁵⁴ L. Thallóczy-S. Horváth, *Jajcza története*, 181.

Варадина.⁵⁵ Према познијем Евлији Челебији, Вршац је привремено освојио „Гази Бали-бег у доба султана Мехмед-хана Освајача године.”⁵⁶ Заузимање Вршца се не помиње у другим изворима и не може се стога прецизно датовати.⁵⁷ Овако формулисана Евлијина тврдња упућује на познатог акинџијског команданта Бали-бега Малкочоглуа, који је за владавине Мехмеда II Освајача (1451-1481) био на дужности смедеревског санџакбега између 1473. и 1475. године.⁵⁸ У тај период пада и један од најразорнијих османских похода на територију јужне Угарске, акин на Велики Варадин 1474. године.⁵⁹ Међутим, треба имати у виду да Евлија Челебија на неколико места у свом делу или меша Бали-бега Малкочоглуа и Бали-бега Јахјапашића, или мисли да је овај други деловао у време Мехмеда II.⁶⁰ Бали-бег Јахјапашић је у периоду од 1513. године до смрти

⁵⁵ О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег*, 9-27; иста, *Турско војно уређење*, 65-87.

⁵⁶ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* 7, 166; E. Çelebi, *Putopis*, 542.

⁵⁷ У турском издању, као и у Шабановићевом преводу Евлијиног текста, налази се празнина на месту године у којој је Бали-бег наводно освојио Вршац. Милекер, који је користио мађарски превод дела Евлије Челебије, наводи да је то било 1456. године, у време опсаде Београда и Бали-беговог продора до Оршаве: Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 45, 187. Међутим, није познато да су у време опсаде Београда 1456. године Османлије проваљивале на територију јужног Баната. О опсади Београда уп. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 127-171.

⁵⁸ Бали-бег Малкочоглу управљао је Смедеревским санџаком и 1494-1498. године: Н. Šabanović, *Beogradski pašaluk*, *Енциклопедија Југославије I*, 1955, 473; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 261. Уп. и: F. Babinger, *Beiträge zur Geschichte des Geschlechtes der Malqoç-Oghlus*, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, München 1962, 359-362.

⁵⁹ Према османским хроничарима, поход на Велики Варадин 1474. године предводио је Али-бег Михалоглу, док је Бали-бег Малкочоглу наредне 1475. године пустошио по Срему: О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег*, 16; иста, *Турско војно уређење*, 69; С. Imber, *The Ottoman Empire (1300-1481)*, Istanbul 1990, 218, 228-229. Није јасно на основу ког извора Ф. Бабингер тврди да је поход на Велики Варадин 1474. године предводио смедеревски санџакбег Бали-бег Малкочоглу: Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 288.

⁶⁰ Говорећи о смедеревским задужбинама и гробу Бали-бега Јахјапашића, Евлија га назива Гази Бали-бег, а освајање Северина и изградњу Фетислама (Кладова) извршио је по њему „Гази Бали-бег, један од команданата Мехмеда Освајача...”. Паланке Баточину и Коларе такође је подигао „Гази Бали-бег Смедеревски”, један од Освајачевих заповедника. Освајање Рудника, Кулича, Нове Паланке (банатског Храма), Молдове и Оршаве такође приписује Гази Бали-бегу, у време султана Мехмеда Освајача: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* 7, 168, 171, 175, 176; E. Çelebi, *Putopis*, 68-69, 311-312, 314, 379, 544, 551, где се у Шабановићевим коментарима ово углавном повезује са Бали-бегом Малкочоглуом.

1527. године у више наврата обављао дужност смедеревског и видинског санџакбега, и за то време се истакао у борбама на граници и упадима у јужну Угарску. Довољно је поменути његову улогу у освајању Београда и пустошењу Срема 1521. године, затим поновни упад у Срем 1523. године, заузимање Северина наредне 1524. године, учешће у освајању Петроварадина и Мохачкој бици 1526. године.⁶¹ Могуће је зато да је до првог, привременог освајања Вршца, извесно праћеног разарањем града, дошло током треће деценије 16. века. Изгледа да се трагови пожара откривени приликом археолошких ископавања вршачког утврђења могу довести у везу са догађајима поменутим код Евлије Челебије. Вршачки замак је након тог пожара обновљен.⁶²

Насеља су током акинџијских продора пљачкана и паљена, становништво је одвођено у робље, а оно које је избегло овакву судбину, склањало се дубље у унутрашњост. Погранични крајеви постали су ретко насељени, па су угарске власти организовале масовна пресељења становништва из северне Србије (1480-1481, 1494, 1500-1502. године). Поред ових великих и принудних сеоба, у другој половини 15. столећа непрекидно је текао и један мање приметан процес појединачног преласка српског становништва на територију Угарске.⁶³ Током наредних деценија, већински српски удео у популацији јужног Баната постајао је све изразитији, а и на другим банатским подручјима бивало је све више српског живља. Није стога случајно један османски документ из 1541. године подручје данашњег Баната окарактерисао као „*прави српски вилајет*”.⁶⁴

⁶¹ Ј. Томић, *Нови Град - Кладово - Фетислам*, Глас СКА 70 (1906) 34-36; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 233-234, 244, 247, 250, 262, 266; *ИСН II*, 466, 470-471, 477 (С. Ћирковић); Д. Бојанић, *Пожаревац у 16. веку и Бали-бег Јахјанашвић*, ИЧ 32 (1985) 49-76; А. Kubinyi, *The Battle of Szávaszentdemeter–Nagyolaszi (1523): Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács*, Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest, ed. P. Fodor, G. Dávid, Leiden 2000, 80-81, 87, 96-98, 105-109, 114.

⁶² М. Брмболић, *Вршачки замак*, 20-21, 51, где се према Милекеру ово разарање Вршца датује у 1456. годину.

⁶³ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 198-199, 208-210, 224-226; иста, *Дунав у ратовима 15. века*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 120-126; *ИСН II*, 386-387, 431-435, 451-452, 458-460 (С. Ћирковић); иста, *Сеобе*, 43-46; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 30-32; М. Благојевић-Д. Медаковић, *Историја*, 303-308.

⁶⁴ P. Fodor, *Ottoman Policy towards Hungary 1520-1541*, Acta Orientalia XLV, 2-3 (1991) 316.

Други извори тога времена такође бележе да се од Липове и Темишвара до Дунава простире Рашка.⁶⁵

Нажалост, сачуване вести о Вршцу и његовој околини у другој половини 15. и првој половини 16. века су ретке. Испоставило се и да се неки подаци приписивани Вршцу ипак на њега не односе. Тако се у литератури одавно провлачи тврдња да је 1494. године благајник краља Владислава II за буре вршачког вина плаћао 10,5 златних форинти.⁶⁶ Међутим, у угарским дворским рачунским књигама из 1494. и 1495. године, које је још 1797. године објавио Јохан Кристијан Енгел, стоји нешто друго. За краља је 28. фебруара 1495. године *in Wereche*, где се у то време налазио, купљено *septem vasa vini*, које су плаћене 74 форинте. На основу краљевог кретања, које се може пратити и по тој рачунској књизи, види се да је овде питању Вировитица (мађ. Verőce), а не Вршац.⁶⁷

Наведени предрачун државних расхода из априла 1504. године показује да је Вршац почетком 16. века имао одређену улогу у одбрани југоисточних граница Угарске. За вршачког кастелана је на име годишње плате предвиђен износ од 200 форинти (100 у новцу и 100 у соли), што је била најмања сума намењена некој тврђави. Међутим, и вршачка тврђава је била најмања од оних које су на подручју Северинског баната финансиране из краљеве касе (Темишвар, Северин, Карансебеш и Лугош).⁶⁸ Током бурних дешавања у Угарској наредних деценија (сељачки устанак 1514. године, Мохачка битка 1526. године и продор Турака, грађански рат између краљева Јована Запоље и Фердинанда Хабзбуршког, покрет Јована Ненада),⁶⁹ Вршац и његова тврђава као да нису играли истакнуту улогу. То се да закључити према до сада доступним историјским изворима о овим збивањима, у којима о Вршцу нема података. Ипак, треба имати у виду и да се привремено освајање Вршца, о коме говори Евлија Челебија, можда догодило управо током треће деценије 16. века.

⁶⁵ Д. Поповић, *Срби у Банату*, 32.

⁶⁶ С. Милекер, *Повесница*, 37, са ранијом литературом; Ф. Милекер и други, *Историја вршачког виноградарства*, Милекерове свеске 4, Вршац 2003, 6, 63, 83, 129.

⁶⁷ J. C. Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer I*, Halle 1797, 70; А. Крстић, *Из историје*, 47, нап. 105.

⁶⁸ За војне трошкове Темишвара било је предвиђено 13.696 форинти, за Северин 6.500, за Карансебеш и Лугош укупно 2.050 форинти. Примера ради, за трошкове одбране Београда одређена је сума од 24.284, а за Шабац 3.950 форинти: L. Thallóczy–S. Horváth, *Jajcza története*, 178-183.

⁶⁹ О овим догађајима видети: А. Ивић, *Историја*, 51-82; *ИСН II*, 462-490 (С. Ћирковић); P. Engel, *The Realm*, 362-371; *Историја Мађара*, 178-195.

Сведочанства о Вршцу у овом периоду налазе се у два географска дела. На првој географској карти Угарске, такозваној Лазаревој карти из 1528. године, на широком простору између Тамиша и Дунава уцртане су две тврђаве – Вршац (Ершомљо) и Шемљуг (Мезошомљо). *Ersomlo* је приказан као утврђени град на врху брда са једном истакнутом централном и две мање бочне куле са шиљастих крововима.⁷⁰ Никола Олах, потоњи канцелар и острогонски надбискуп (1553-1568), у свом делу *Hungaria* из 1536. године такође помиње Вршац. Он је навео да се у равници између Тамиша и Дунава, званој *campus Maxons*,⁷¹ могу видети две тврђаве – једна горска, Ершомљо, уздиже се посред поља, док је друга равничарска, Шомљо, према Темишвару. О самом Вршцу Никола Олах не саопштава више ништа, али указује на тешко стање на простору јужног Баната услед продирања Османлија. Према овом извору, неколико пограничних тврђава на левој обали Дунава, укључујући Ковин, Дубовац и Храм, налазило се већ више година под влашћу Турака. Због тога ни Угрима, али ни Турцима није било безбедно ловити у том крају богатом јеленском дивљачи, осим уколико 300 или више коњаника не иде заједно.⁷²

Деценију након што су Османлије заузеле Будим, Мехмед-паша Соколовић је 1551. године отпочео освајање Баната, ослањајући се и на помоћ тамошњих Срба. Вршац је под османску власт доспео наредне 1552. године, када га је, током похода на Темишвар, освојио други везир Ахмед-паша. На заузетим територијама образован је Темишварски ејалет, а Вршац је постао седиште Шемличке, тј. Вршачке нахије у Темишварском санџаку овог ејалета.⁷³

⁷⁰ Ј. Калић, *Најстарија карта Угарске Tabula Hungariae*, Зборник радова Византолошког института 24-25 (1986) 423-436, карта у прилогу; *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд 1991, 42-43; друга верзија Лазаревој карте: М. Брмболић, *Вршачки замак*, 10.

⁷¹ Уп. А. Крстић, *Вршац у средњем веку I*, 81.

⁷² Nicolai Oláhi *Hungaria, sive de originibus gentis, regionis situ, divisione, habitu atque opportunitatibus*, in: *Adparatus ad historiam Hungariae*, ed. M. Bél, Posonii 1735, 31.

⁷³ Е. Ćelebi, *Putopis*, 542; Ф. Милекер, *Вршац у старини*, 45, 188; исти, *Повесница*, 40; А. Ивић, *Историја*, 157-167, 171-173; О. Зиројевић, *Управна подела данашње Војводине и Славоније у време Турака*, ЗИМС 1 (1970) 22-23; иста, *Турска утврђена места на подручју данашње Војводине, Славоније и Барање*, ЗИМС 14 (1976) 122-123; *ИСН III-1*, 169-187 (Р. Самарџић); Р. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései*, 169-172; К. Hegyi, *A török hódoltság várai és várkatonasága III*, Budapest 2007, 1371.

Aleksandar Krstić

VRŠAC IN THE MIDDLE AGES

Part II: from the begining of the 15th to the middle of the 16th century

Summary

The castle of Ér(d)somlyó (Vršac) has gained on importance from the end of the 14th century, when started first Ottoman raids in the Danubian basin area. Hungarian king Sigismund (1387-1437) had donated Érsomlyó with his estate to Serbian despot before 1431, but king Wladislas I (1440-1444) temporary deprived despot Đurađ Branković (1427-1456) of Vršac in 1440. Despot Đurađ mortgaged Érsomlyó and some other estates in Hungary to János Hunyadi in 1444, as compensation for military help in the so-called „long campaign“ against the Ottomans (1443-1444). During the next decade, Vršac was an object of dispute between the Serbian ruler and János Hunyadi, changing its owner for several times. After the Ottoman occupation of Serbia in 1459, the Branković family lost all its estates in Hungary. Vršac became the property of king's uncle Michael Szilágyi, who was executed in Constantinople in 1461. King Matthias Corvinus (1458-1490) donated Érsomlyó to Peter Dóci, the count of Temes, in 1472, and at the beginning of the 16th century the castle was again a part of the royal domain. The second half of the 15th and the first half of the 16th century was a period of intensive Serbian migrations in Banat and other parts of southern Hungary. By the end of that period, Serbs constituted the majority of the population in southern Banat. Nevertheless, there is a very limited amount of information on the urban and economic development and population of the Érsomlyó settlement, lying underneath the identically named fortification. The settlement was mentioned as a market place in 1330, and a status of town had gained at the end of the 14th or at the beginning of the 15th century (it was mentioned as *civitas* in 1416). The archaeological findings from the castle on the hill Vršачki breg suggest a certain level of trade and craftsman activity. The Ottomans captured Vršac in 1552.

Keywords: Vršac, Ér(d)somlyó, Banat, the Middle Ages, Hungary, Serbia, Đurađ Branković, János Hunyadi, Peter Dóci, castle.

Чланак примљен: 08. 04. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.